

bio bolji da je izveden na sceni, iako ga uglavnom nije pratila. Naprotiv, bila je veoma pasivna i nezainteresovana, o čemu, između ostalog, svjedoči odsustvo spontanog aplauza „koja je u koncertnim dvoranama sredstvo, kojim se publika služi da bi izrazila svoje raspoloženje“. To je bila posljedica nedostataka muzičke kulture, odsustva „razumijevanja klasične opereske muzike“ i senzibiliteta „većine ovdašnjeg svijeta“ prema ozbiljnoj muzici. Imajući u vidu neizgrađen osjećaj i odsustvo razumijevanja ulcinjske publike prema ozbiljnoj muzici, lokalna vlast je tvrdila „da je koncertno izvođenje operских djela u Ulcinju unaprijed osuđeno na neuspjeh“. Zato je predlagala da bi za neizgrađen muzički ukus ulcinjske publike, daleko prikladnije bilo prikazivati lakše muzičke komade, poput opereta ili opera komične prirode, ali nikako „u koncertnom izvođenju nego na pozornici gdje publika ne samo sluša nego i vidi“. No, budući da ulcinjska publika nije imala mnogo sluha za ozbiljnu umjetnost, lokalna vlast je s pravom smatrala da je na ovom terenu dalje najbolje bilo prikazivati umjetničke sadržaje koji su prilagođeni kulturnom nivou domicilnog stanovništva, u kojima dominiraju folklor, horovi, narodne igre i kola.¹²⁵³ Tradicija ali i kulturna politika koju je vodila socijalistička vlast prvih deset godina nakon rata, također su govorili u prilog tome da je u kulturno-arhaičnim sredinama folklorni program neprevaziđen, dok se u perspektivi ne stvore uslovi za prikazivanje ozbiljnijih umjetničkih programa.

¹²⁵³ DACG, AOUL, GNO (NOGO) Ulcinj 1955, k. 34, 3862, J. Pelinković, sekretar Narodnog odbora gardske opštine Ulcinj – Savjetu za prosvjetu i kulturu NRCG, 25. maj. Operu „Don Paskale“ gledalo je 128 lica. (Isto)

4.4. Filmska umjetnost

Značaj koji imao film u ideološko-političkoj indoktrinaciji narodnih masa, za Komunističku partiju bio je od prvorazrednog značaja, budući da se film smatrao najpogodnijim sredstvom, čiji je cilj bio „da uvjeri stanovništvo u neminovnost socijalističkih promjena“. Imajući u vidu ulogu i ideološko-politički značaj filma, koji su, prema riječima historičara Adnana Prekića, komunisti poredili sa oružjem, socijalistička vlast poslije rata izvršila je nacionalizaciju cjelokupne kinematografske mreže u Jugoslaviji. „To je omogućilo Partiji da preko Državnog filmskog preduzeća kontroliše mrežu bioskopa, distribuciju i emitovanje filmova. Država je imala ekskluzivno pravo snimanja filmskih materijala, kao i uvoz filmova iz inostranstva koji su prije emitovanja trebali da dobiju dozvolu posebne komisije.“¹²⁵⁴

Nekoliko mjeseci nakon rata, u sklopu Ministarstva prosvjete Crne Gore formirana je Podružnica filmskog preduzeća, a četiri godine kasnije i Preduzeće za produkciju filmova NR Crne Gore - „Lovćen film“. U sklopu novoosnovanog preduzeća „Lovćen film“, čije se sjedište od 1949-1951. nalazilo na Cetinju (poslije u Herceg Novom do 1955), postojala je „posebna komisija za cenzuru koja je pregledala i odobravalala za bioskopsko emitovanje filmove u Crnoj Gori“. Razvoj kinematografije u Crnoj Gori do 1948. obilježio je dominantan uticaj sovjetskog filma, koji je, kako se navodi u savremenim historiografskim istraživanjima, Komunistička partija smatrala neprevaziđenim „propagandnim sredstvom za izgradnju socijalizma“. Imajući u vidu propagandni značaj filma i njegovu ulogu u vaspitanju narodnih masa u patriotskom duhu više od dvije trećine (od 65% do 75%) filmskih projekcija koje su se prikazivale do 1949. godine, uglavnom su bili sovjetske proizvodnje, „dok su ostatak činili domaći filmovi i nekoliko filmova iz Francuske, Engleske i Italije“. Nakon konceptijskog sukoba između Jugoslavije i zemlja socijalističkog lagersa 1948. godine, filmske projekcije iz Evrope i

¹²⁵⁴ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 267, 272.

SAD (Holivud) sve češće se prikazuju u bioskopima,¹²⁵⁵ postepeno potiskujući sovjetske filmove sa bioskopskih repertora.

Cijeneci važnost filma kao propagandnog sredstva, neposredno nakon rata, vlast je pristupila obnovi bioskopske mreže, a krajem maja 1945. počeo je da radi putujući bioskop.¹²⁵⁶ Prva turneja putujućeg bioskopa Ministarstva prosvjete Crne Gore okončana je jula 1945. godine. Za 44 dana, koliko je trajala turneja po Crnoj Gori, prikazano je 49 predstava. Posebno interesovanje publike izazvali su sovjetski filmovi: „Ona brani otadžbinu“ i „Dan rata“, koji su imali važnu ulogu u protežiraju ideje Narodnooslobodilačke borbe. Posebno u krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima, koji su masovnije počeli da pristupaju Narodnooslobodilačkog pokretu krajem 1944. i početkom 1945. godine. Cijeneci ideološko-vaspitni značaj sovjetskog filma, projekcije putujućeg bioskopa emitovane su i na terenu nastanjenom albanskim stanovništvom (Ulcinj, Vladimir, Plav i Gusinje).¹²⁵⁷ Imajući u vidu veliku neprosvjeđenost albanske populacije, pored ideološko-političke i vaspitne, film je imao važnu emancipatorsku ulogu. Stoga je potreba za češćim prikazivanjem filmova u albanskim krajevima bila od velikog značaja, iako iz objektivnih razloga prvih godina nakon rata, rad stalnih i putujućih bioskopa odvijao u otežanim okolnostima. Tome su umnogome doprinosili: nedostatak kvalitetnih filmova, kino aparatura, stručnog kadra, tehnički problemi....¹²⁵⁸

Zbog nedostaka prevoznih sredstava, loše putne infrastrukture i udaljenosti, posjete putujućih bioskopa albanskim krajevima nakon rata bile su veoma rijetke. Nakon turneje 1945. godine, putujući bioskop došao je u Ulcinj naredne godine. Razvoj kulturnog života u ovom kraju usložnjavala je otežana nabavka kino-aparata.¹²⁵⁹ Uprkos velikom interesovanju publike, u ruralnim sredinama posjete putujućih bioskopa bile su veoma rijetke. Štaviše, do aprila 1947. dva sela titogradskog sreza, od kojih je u jednom živjelo mješovito albansko-muslimansko stanovništvo (Tuzi), bila su među rijetkima

¹²⁵⁵ *Isto*, 268; *Pobjeda*, 8. decembar 1946, 6.

¹²⁵⁶ Željko Milović, *Bar s druge strane ogledala*, Bar, 2009, 280.

¹²⁵⁷ *Pobjeda*, 29. jul 1945, 6. Na prvoj turneji putujući bioskop je obišao: Budvu, Miločer, Petrovac, Sutomore, Stari Bar, Novi Bar, Pečurice, Vladimir, Ulcinj, Virpazar, Rijeku Crnojevića, Podgoricu, Bioče, Lijevu Rijeku, Andrijevicu, Plav, Gusinje, Berane, Kolašin, Mojkovac, Bijelo Polje, Pljevlja, Boljaniće, Žabljak, Šavnik, Kapino Polje, Bogetiće, Danilograd, Viluse, Spuž i Grahovo. Predstave putujućeg pozorišta gledalo je oko 25.000 ljudi. (*Isto*)

¹²⁵⁸ *Pobjeda*, 8. decembar 1946, 6.

¹²⁵⁹ *Pobjeda*, 21. jul 1946, 1946, 4; *Pobjeda*, 7. septembar 1946, 6.

ruralnim sredinama u ovom dijelu Crne Gore koje posjetio putujući bioskop.¹²⁶⁰ S druge strane, u sjeveroistočnim krajevima Crne Gore, bioskopske predstave za čak osnovnih i srednjih škola, izvođene su samo u mjestima koja su imala struju (Andrijevića, Gusinje, Plav).¹²⁶¹ Budući da u ostalim krajevima ovog sresa nijesu postojali tehnički uslovi za emitovanje filmskih projekcija, značajan dio albanske populacije nije imao prilike da gleda sovjetske filmove, čija je uloga u promovisanju socijalističkih ideja bila od neprocjenjivog značaja.

Iako su vlasti u cilju unaprijeđenja kulturno-prosvjetnog života u albanskim krajevima odredile putujući bioskop, koji je trebao da obiđe „sva sela sa našim manjinama“,¹²⁶² zbog loše saobraćajne povezanosti sa najbližim urbanim sredinama, na seoskom području nastanjenom Albancima godinama nakon rata nijesu prikazivane filmske projekcije. Naprotiv, na području barskog sresa do aprila 1948. godine u albanskim selima nije bio prikazan „nijedan ton film ni žurnal na šiptarskom jeziku“, iako su u nekim mjestima postojali uslovi za emitovanje filmskih projekcija (Ulcinj, Vladimir, Štoj). Pored loših saobraćajnih veza i tehničkih nedostataka, po svemu sudeći, glavni razlog zbog kojih na ruralnom području nastanjenom Albancima nijesu dolazili putujući bioskopi, bio je nedostatak filmova i žurnala na albanskom jeziku.¹²⁶³ No, sve da su putujući bioskopi redovnije posjećivali albanske krajeve, zbog visokog udjela analfabetske populacije, i jezičke barijere kao realne prepreke za razumijevanje poruka koje šalje film, izuzev vizuelnog, upitno je da li bi i kakav ideološko-proganadni i vaspitni efekat filmovi ostavili na albansku populaciju.

¹²⁶⁰ DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 698/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. april.

¹²⁶¹ DACG, MP RS NRCG 1947, f-21, 800/1, N. Čulafić, referent Izvršnog odbora SNO Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 9. jun. U andrijevićkom srezu „djecima osnovnih škola, gimnazije i ženske zanatske škole prikazan je „naš uski film“. (Isto)

¹²⁶² *Pobjeda*, 23. mart 1947, 6.

¹²⁶³ DACG, MP RS 1948, f-35, 607/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 10. april. U izvještaju upućenom Ministarstvu prosvjete krajem aprila 1948. godine, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Titograd navodi da „putujući bioskopi slabo posjećuju selo, osobito u posljednje vrijeme“. (DACG, MP RS NRCG 1948, f-35, 601/1, S. Vešović, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 27. april; Nešto bolje prilike bile su u andrijevićkom srezu, gdje je organizovano nešto redovnije „opsluživanje sela sa filmovima „preko putujućih bioskopa“ (DACG, MP RS NRCG 1948, f-35, 655/1, V. Đukić, referent prosvjetnog odsjeka SNO Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 5. maj)

Ali, problem je što brojni izveštaji o radu na narodnom prosvjećivanju koje su povjerenici sreskih kulturno-prosvjetnih odsjeka slali Ministarstvu prosvjete, ukazuju da putujući bioskopi ne dolaze u pojedine krajeve Crne Gore. Tako se u jednom izvještaju ističe, da putujući bioskop tokom novembra 1948. nijesu posjećivali barski srez, iako je na ovom terenu potreba za obilaskom „šiptarskih naselja pored puta“ bila mnogo veća od drugih mjesta.¹²⁶⁴ Kako se, po ovom pitanju, stanje nije značajnije promijenilo na bolje ni kasnije, film kao „moćno vaspitno sredstvo“ u albanskim krajevima slabo je korišćen.¹²⁶⁵ Stoga je upitno kakav je uticaj imao film, kao važno ideološko-političko sredstvo za indoktrinaciju narodnih masa i nametanja ideja socijalizma, u prvim godinama nakon rata na albansku populaciju u Crnoj Gori.

U urbanim sredinama emitovanje filmova u principu odvijalo se bez većih problema, budući da je nakon rata u Crnoj Gori postojala razgranata bioskopska mreža, koja je do sredine 1949. imala 23 stalna i 3 putujuća bioskopa.¹²⁶⁶ U krajevima u kojima su živjeli i gravitirali Albanci, prvi bioskop otvoren je februara 1946. u Baru („Pobjeda“, 250 sjedišta). Naredne godine (1947), u Gusinju je počeo da radi bioskop „Zvijezda“, dok su 1948. otvoreni bioskopi u Ulcinju („Crvena zvijezda“) i Plavu („Jedinstvo“). Pored stalnog bioskopa u Ulcinju (400 stolica), Ministarstvo prosvjete Crne Gore dodijelilo je kolektivu ulcinjske Solane aparaturu za putujući bioskop („Rad“).¹²⁶⁷ Tako su uglavnom u svim većim mjestima u kojima su živjeli i gravitirali Albanci bili otvoreni bioskopi, što je emancipaciju i formiranje kulturnog i sekularnog identiteta albanskog stanovništva bilo od velikog značaja.

¹²⁶⁴ DACG, MPRS NRCG 1948, f-38, 1496/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar.

¹²⁶⁵ *Pobjeda*, 28. maj 1948, 1.

¹²⁶⁶ DACG, MPRS NRCG 1949, f-47, 658/3, N. Raičević – Ministarstvu prosvjete, bez datuma. Od stalnih bioskopa na Cetinju su radili bioskopi „Sloboda“ i bioskop „Pionir“ (namijenjen pionirima), dok je u Kotoru postojao bioskop „Boka“ i bioskop u Dječjem domu. U ostalim dijelovima Crne Gore stalni bioskopi postojali su u: Titogradu („Kultura“), Rijeci Crnojevića („Prosvjeta“), Danilovgradu („Zeta“), Nikšiću („Napredak“), Kolašinu („Tara“), Andrijevići („Partizan“), Plavu („Jedinstvo“), Gusinju („Zvijezda“), Beranama („13. jul“), Bijelom Polju („Iskra“), Pljevljima („1. decembar“), Ulcinju („Crvena Zvijezda“), Baru („Pobjeda“), Budvi („Proleter“), Tivtu („Budućnost“), Risnu („Udamik“), Bijeloj („Petar Mandić“), Kumboru („Jadran“) i Herceg Novom („Orjen“). Putujući bioskopi postojali su pri SNO-Kotor, Vojnoj pošti u Herceg Novom i ulcinjskoj Solani (bioskop „Rad“). (Isto); A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 269-270.

¹²⁶⁷ DACG, MPRS NRCG 1949, f-48, 882/1, N. Čulafić, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Andrijevića – Ministarstvu prosvjete, 16. septembar; DACG, MPRS NRCG 1949, f-47, 658/3, N. Raičević – Ministarstvu prosvjete, bez datuma; *Bar grad pod Rumijom*, Bar, 1984, 158; Ž. Milović, *Bar s druge strane ogledala*, 280; *Pobjeda*, 4. mart 1948, 2; *Pobjeda*, 24. mart 1948, 2.

Posebno se radom isticao bioskop u Baru, koji je u organizacionom i propagandnom smislu bio jedan od najboljih bioskopa u Crnoj Gori. Bioskop „Crvena zvijezda“ u Ulcinju radio je u sklopu Varoškog privrednog preduzeća, a nalazio se u novosagrađenom Domu kulture. Bioskop „Zvijezda“ u Gusinju nalazio se u zgradi Gimnazije, čija je sala bila „dosta pogodna za rad“, dok je bioskop „Jedinstvo“ u Plavu, radio u veoma lošim uslovima. No, uprkos prostornim, tehničkim, kadrovskim, organizacionim, propagandnim i drugim problemima koji su onemogućavali da rad bioskopa u poslijeratnom periodu bude bolji, iz godine u godinu broj posjetilaca u Crnoj Gori je drastično rastao. Posebno se dobrim posjetama isticao bioskop u Baru, čije su filmske predstave pored urbane publike, gledali brojni žitelji sa seoskog područja, među kojima je bilo dosta žena muslimanske vjeroispovjesti. Na odličan prijem kod publike naišao je sovjetski ratni film „Slavica“, koji je, prema podacima *Pobjede*, 1947. u Baru emitovan 11 puta. Dobra posjećenost ovog bioskopa bila je posljedica savjesnog rada filmske sekcije Doma kulture, koja je imala svoje povjerenike u svim obližnjim selima, koji su mjesec dana unaprijed dobijali plan programa koji će se prikazivati. U Ulcinju zalaganje filmske sekcije u organizacionom i propagandnom smislu bilo je slabije nego u Baru. Ali, uprkos tome, februara 1948. godine 11 predstava i 6 filmova u ulcinjskom bioskopu gledalo je 3.013 osoba, što je za malu sredinu kao što je bila ulcinjska, bila odlična posjećenost. Posebno je ohrabrivalo to što je publika pokazivala veliko interesovanje za sovjetske ratne filmove, koji su za vaspitavanje narodnih masa u patriotskom i socijalističkom duhu bili od prvorazrednog značaja.¹²⁶⁸ Dobra posjeta

¹²⁶⁸ DACG, MPRS NCRG 1949, f-47, 658/3, N. Raičević – Ministarstvu prosvjete, bez datuma; *Pobjeda*, 24. mart 1948, 2; *Pobjeda*, 27. jun 1948, 2. Tokom prve godine rada ovog bioskopa posjeta bioskopu u Baru nije bila na zavidnim nivou, što je bila posljedica geografije terena, udaljenosti naselja i nedostatka prevoznih sredstava za prevoz putnika. U prilog tome svjedoči podatak da je novembra 1946. filmove: „Čarobnjak iz Oza“ (sa žurnalom), „Mladić iz našeg grada“ (sa žurnalom – prikazivan 2 puta), „U ime naroda“ (sa žurnalom – prikazivan 2 puta), „Dvoboje“ (sa žurnalom), „Čovjek br. 217“, „Zoja“ (prikazivan 2 puta) i „Slon i djevojčica“, gledalo 1.049 građana i učenika. (DACG, MPRS NCRG 1946, f-13, 1387/1, L. Marović, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar); U titogradskom srezu tokom novembra 1946. na seoskom terenu nije prikazan ni jedan film. (DACG, MPRS 1946, f-13, 1428/1, L. Vukčević, povjerenik kulturno-prosvjetnog Odsjeka SNO Titograd – Ministarstvu prosvjete, 9. decembar); Tokom 1947. bioskop „Pobjeda“ u Baru je posjetilo je 28.108 gledalaca, čim je norma bila prebačena za 250%. Ukupno su u ovom bioskopu te godine prikazana 84 filma sa 183 predstave. Posebno interesovanje publika je pokazivala za sovjetskim i domaćim filmovima. Film „Zakletvu“ gledalo 1.042 gledaoca, dok su film „Slavica“, koji je prikazivan 9 puta, gledale 1.072 osobe. Tokom prva tri mjeseca 1948. na 19 filmskih predstava prikazano je u ovom bioskopu 7 filmova, koje je gledalo 2.764 ljudi. (*Pobjeda*, 7. januar 1948, 2; *Pobjeda*, 18. april 1948, 2); A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 270.

bioskopima zabilježena je i u narednom periodu. Tako je jula 1948. bioskop u Ulcinju posjetilo gotovo hiljadu ljudi više (3.887 osoba) nego početkom godine. Od toga je domaći film „Živjeće ovaj narod“, gledalo 1.309 osoba. Velika posjeta i dobar utisak koji je ovaj film ostavio na publiku, bio je utoliko značajniji jer u tom periodu nijesu bile organizovane kolektivne posjete seoskog stanovništva (izuzev za film „Živjeće ovaj narod“).¹²⁶⁹ Istina, zbog čestih tehničkih problema, nedovoljne angažovanosti filmske sekcije, kao i sezone poljskih radova, posjeta bioskopa varirala je tokom godine.¹²⁷⁰ Slično je bilo i u drugim sredinama, gdje se zbog čestih tehničkih kvarova dešavalo da bioskopi po više mjeseci obustave rad. Iako je u radu bioskopa nakon rata bilo dosta problema, tokom prve polovine 1948. godine 4 putujuća i 19 stalnih bioskopa u Crnoj Gori, prikazali su 2.767 filmskih predstava koje je posjetilo 626.234 lica, što je bila izvanredna posjeta.¹²⁷¹ Do kraja godine (1948) posjeta bioskopima u Crnoj Gori premašila je milion gledalaca. To govori da se u poređenju sa 1947. godinom, posjeta bioskopima u Crnoj Gori uvećala se za više od 150%. Iako je bila i teritorijalno i populaciono najmanja jugoslovenska republika, interesantno, da je Crna Gora po broju bioskopa po glavi stanovnika zauzimala prvo mjesto u Jugoslaviji. Tako je u južnom dijelu Crne Gore nakon rata jedan bioskop dolazio je na oko 12.000, a na sjeveru rebulike na oko 24.000 ljudi.¹²⁷²

Ako je suditi po ovim parametrima rad bioskopa u Crnoj Gori u poslijeratnom periodu bio je veoma dobar. Iako su podaci o posjetama bioskopima stvarale utisak da

¹²⁶⁹ DACG, MP RS NRCG 1948, f-37, 1101/1, prosvjetni Odsjek SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 9. avgust. Tokom jula 1948. bioskop u Ulcinju prikazao je 8 filmova i 19 predstava. (Isto); *Pobjeda*, 4. avgust 1948, 2. Za film „Živjeće ovaj narod“ „uprava bioskopa na vrijeme je obavijestila sve ustanove, organizacije i obližnja sela, tako da je posjeta bila veća od svih dosadašnjih. Film je ostavio dobar utisak.“ (Isto); Tokom decembra 1948. film „Živjeće ovaj narod“ putujući bioskop prikazao je u 13 mjesta barskog sreza. Film je izazvao veliko interesovanje publike. (DACG, MP RS NCG 1949, f-45, 20/2, I. Marović, zastupnik povjerenika za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 5. januar.

¹²⁷⁰ DACG, MP RS NRCG 1948, f-35, 679/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. maj. Aprila 1948. zbog kvara na aparaturi 4 predstave i 8 filmova, koji su prikazani u ulcinjskom bioskopu gledalo je 1.383 osobe. (Isto); Avgusta 1948. godine 6 filmova i 11 predstava gledalo je u Ulcinju 1.773 ljudi. Tri mjeseca kasnije 9 filmova gledalo je 2.050 osoba. (DACG, MP RS NRCG 1948, f-37, 1193/1, I. Marović, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. septembar; DACG, MP RS NRCG 1948, f-38, 1496/1, zastupnik povjerenika prosvjetnog Odsjeka SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. decembar)

¹²⁷¹ *Pobjeda*, 4. avgust 1948, 2. Devetnaest stalnih bioskopa tokom prve polovine 1948. prikazalo je 2.447 filmskih predstava, koje je gledalo više od pola miliona ljudi. Četiri putujuća bioskopa u 286 sela i mjesta širom Crne Gore prikazala su 320 predstava, kojima je prisustvovalo 113.558 posjetilaca. (Isto)

¹²⁷² A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 270.

kod publike vladala veliko interesovanje za filmskim projekcijama, kao i da je rad bioskopa iz godine u godinu bio sve bolji, ekipa Ministarstva prosvjete koja je 1949. obišla bioskope u Crnoj Gori konstatovala je da je stanje u crnogorskim bioskopima bilo „vrlo loše“. Najznačajnije primjedbe ekipe koja je kontrolisala rad bioskopa bile su, da dužnost poslovođa bioskopa obavljaju nestručne osobe, da je propaganda filma bila slaba, da su bioskopske sale neuredne, neprovjetrene i prljave (stolice u lošem stanju), raspored sjedišta nepravilan, da mjesta nijesu bila numerisana, da su tehnički kvarovi izazivali višemjesečne zastoje u radu, da su se bioskopske karte prodavale skuplje od nominalne vrijednosti... Ovi problemi, a najviše loša propaganda filma, doveli su do toga da broj posjetilaca vremenom počne da opada, posebno kada su se prikazivali domaći filmovi. U krajevima nastanjenim Albancima, kontrolom je utvrđeno da bioskop „Crvena zvijezda“ u Ulcinju imao najbolje uslove za rad. Štaviše, bioskopska sala je bila udobna, kabina propisna, kinooperater se zalagao u radu, a da bi se relaksiranije gledao film neophodno je bilo „što prije postaviti kosi podijum“. Ako se izuzmu neki tehnički nedostaci koje je trebalo nadomjestiti, uslovi za gledanje filmskih predstava bili su veoma dobri. No, budući da je radom bioskopa honorarno rukovodio knjigovođa ulcinjske Solane, koji se nesavjesno odnosio prema poslu, zbog neizmirenih dugova iz prethodne godine, neredovne isplate osoblja, nedozvoljene prodaje karata i „slabe i neukusne“ reklame, u radu ovog bioskopa bilo je mnogo problema. U ideološkom smislu bioskop „Crvena zvijezda“ iz Ulcinja bio je antireklama socijalističkoj vlasti, budući da su se nakon rata u njemu puštale gramofonske ploče iz doba italijanske okupacije („Vinceremo“). Ali, najveći problem predstavljalo je to što je muslimansko stanovništvo slabo posjećivalo filmske predstave, što govori da se teško odricalo socijalno zatvorenog, patrijarhalnog i navikavalo na sekularni način života. Uprkos lošim ideološkim porukama, određenim tehničkim nedostacima i problemima finansijske prirode, u poređenju sa drugim sredinama u kojima je dominantno živjelo mješovito muslimansko-albansko stanovništvo, bioskop u Ulcinju bio je ozbiljna kinematografska institucija. Posebno kada se poredi sa bioskopom u Gusinju, koji je sa nečistim i neprovjetrenim prostorijama, slomljenim i razbacanim stolicama po sali, ličio na sve samo ne na instituciju kulture. Tako je usljed neurednosti i haotične unutrašnjosti, slabe reklame filma, zauzetosti poslovođe koji je bio zapošljen u Narodnom odboru, posjeta ovom bioskopu, koji je bio

„prepušten sam sebi“, počela da opada. Jedino je vrijedna pomena bila dobra bioskopska sala. No, koliko god da su u ovom bioskopu uslovi za rad bili poražavajući, u gorem stanju se nalazio bioskop „Jedinstvo“ u Plavu, koji nije ispunjavao gotovo ni jedan uslov za rad. Sve da u ostalim krajevima Crne Gore nije bilo sličnih problema, vlast je imala dosta razloga da bude zabrinuta zbog rada bioskopa u mješovitim etničkim i vjerskim sredinama, s obzirom da su posjete seoskog stanovništva i omladine, u odnosu na 1948. počele značajno počele da opadaju (izuzev u Baru).¹²⁷³

Pad interesovanja publike za bioskopske predstave podudara se sa slabljenjem uticaja sovjetske kinematografije, koju nakon sukoba Jugoslavije sa državama IB-a od 1949. sve više potiskuje jugoslovenska i zapadnoevropska kinematografija (evropska i holivudska).¹²⁷⁴ Posebno je „slabo“ interesovanje publika pokazivala za domaćim dokumentarnim filmovima, čiji je značaj za političko-kulturni odgoj, uzdizanje, propagandu i mobilizaciju masa bio od iste važnosti kao i štampa. S druge strane, putujući bioskopi brojno ni tehnički nijesu bili u stanju da ublaže trend pada interesovanja publike za emitovanjem filmskih projekcija, budući da je od tri putujuća bioskopa radio samo jedan (i on je bio dotrajalom stanju).¹²⁷⁵

Iako je pri ulcinjskoj Solani postojao jedan putujući bioskop, tokom 1949. pratkično nije bilo posjeta ruralnom području. Istina, bioskop u Ulcinju radio je bez prestanka, ali posjeta gledalaca nije bila na nivou iz 1948. godine. Štaviše, tokom nekih mjeseci posjeta nije uopšte zadovoljavala.¹²⁷⁶ Uprkos tome, broj gledalaca na

¹²⁷³ DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 658/1, S. Bujišić, načelnik Ministarstva prosvjete – svim Povjereništva za prosvjetu i kulturu Sreskih i Gradskih narodnih odbora, 2. jul; DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 658/3, N. Raičević – Ministarstvu prosvjete, bez datuma. Sala bioskopa u Plavu bila „je nepodesna i nepropisna, nečista i neredovno se provjetrava. Poslovođa ovog bioskopa je otpušten, tako da sve dužnosti u bioskopu vrši kinooperator i jedan vratar. Kinooperator Veljić Vasilje ne može se snaći u dalji rad ovog bioskopa. Mašine sa kojom radi bioskop je u neispravnom stanju, te je potrebno dati na opravku. U kabini nedostaje oprema za gašenje požara, sanduk za smještaj filmova i propisna instalacija. Bioskopu se ne poklanja dovoljno pažnje od AOR-a na što im treba skrenuti pažnju. Reklama filma je slaba, a reklamnih izloga uopšte nema.“ (Isto)

¹²⁷⁴ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 268.

¹²⁷⁵ Isto, 440; DACG, MP RS NRCG 1949, f-47, 658/3, N. Raičević – Ministarstvu prosvjete, bez datuma.

Prema planu, Crna Gora je trebala da ima 7 pokretnih i 26 stalnih bioskopa. (Isto)

¹²⁷⁶ DACG, MP RS NRCG 1949, f-45, 273/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 4. mart. U februaru 1949. posjeta bioskopu u Ulcinju nije zadovoljavala; DACG, MP RS NRCG 1949, f-46, 599/1, J. Savović, povjerenik za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 7. jun. Nešto bolja posjećenost zabilježena je tokom maja 1949. godine, kada je 7 filmova bioskopu „Crvena zvijezda“ posjetilo 2.193 ljudi. (Isto)

republičkom nivou svake je godine konstantno rastao. Tako je tokom većeg dijela 1950. u Crnoj Gori 4.818 filmskih predstava gledalo je 855.422 ljudi,¹²⁷⁷ što je otprilike bio istovjetna posjeta kao tokom prvih 11 mjeseci 1948. godine (883.429).¹²⁷⁸ Ali, ako se ima u vidu da je 1950. prikazano oko 2.000 predstava više nego dvije godine ranije, kao i da je broj posjeta putujućih bioskopa bio dvostruko veći nego 1948. godine, impresivan broj posjetilaca nije bila posljedica povećanog interesovanja publike već značajano većeg broja emitovanih filmskih i projekcija putujućih bioskopa, koje su imale prosječnu gledanost. Tako su pompezne brojke stvarale privid da interesovanje publike za filmskim projekcijama raste, iako u praksi nije bilo tako. Uprkos značaju koje su filmske projekcije imale u oblikovanju svijesti i kulturnom uzdizanja nadornih masa, evidentno je bilo da nakon početne euforije prvih poratnih godina interesovanje za filmom počelo da opada.

Zbog loše saobraćajne infrastrukture i nepostojanja tehničkih uslova za prikazivanje filmskih predstava, posjeta putujućih bioskopa albanskim krajevima početkom pedesetih godina 20. vijeka nije se bitnije promijenila u odnosu na prve poratne godine. Naprotiv, u maršuti putujućeg bioskopa „Prosvjeta“, koji je od kraja aprila do sredine juna 1950. trebao da posjeti šest crnogorskih srezova, izuzev u jednom selu andrijevičkog sreza (Vojno Selo), u kome je živio dio albanske populacije, nije bila predviđena posjeta ostalim selima u kojem su živjeli Albanci.¹²⁷⁹ Razloge tome vjerovatno treba tražiti u nepostojanju uslova za posjetu putujućeg bioskopa (loša saobraćajna povezanost, nedostatak električne energije...), kao i činjenici da su putujući bioskopi rijetko posjećivali pojedine krajeve Crne Gore. Jedan od takvih bio je barski srez, u kome većina albanskih sela do kraja 1951. „još nije imalo prilike da gleda film“. Iako su krajem 1950. započete pripreme za otvaranje stalnog bioskopa u nekim krajevima barskog sreza nastanjenog Albancima (Vladimir), kao „i za posjetu putujućeg bioskopa“ albanskim selima (Ostrosu, Šestanima), zbog spore dinamike radova, nedostatka stručnog kadra, tehničkih uređaja za prikazivanje filmova, dobar dio albanske populacije godinama

¹²⁷⁷ *Pobjeda*, 8. novembar 1950, 3-4. U Crnoj Gori 1950. radila su 23 stalna i 6 putujućih bioskopa. (*Isto*); Prema nekim podacima, s kraja 1950. u Crnoj Gori radila su 24 stalna i 6 putujućih bioskopa. (*Pobjeda*, 19. decembar 1950, 2)

¹²⁷⁸ A. Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, 270.

¹²⁷⁹ DACG, MPRS NRCG 1950, f-59, 1217/1, maršuta putujućeg bioskopa „Prosvjeta“, 24. april. Planom maršute bilo je predviđeno da ovaj putujući bioskop posjeti: titogradski, ivanogradski, kolašinski, andrijevički, bjelopoljski i cetinjski srez. Posjeta Vojnom Selu bila je predviđena za 29. maj. U titogradskom srezu u ovom periodu ni jedno albansko selo nije bilo uvršteno u plan maršute. (*Isto*)

nakon rata nije imao prilike da odgleda film. To nije bio slučaj samo sa zabačenim krajevima ovog sreza, budući da su u zaleđu Ulcinja početkom 1952. postojala brojna sela koja putujući bioskop „nije nijedanput“ posjetio.¹²⁸⁰ Ni naredne 1953. godine, na prostoru barskog sreza zbog loših saobraćajnih veza veliki dio stanovništva nije imao prilike da vidi film, pozorište i druge kulturne manifestacije.¹²⁸¹ Za razliku od nemalog broja Albanaca u Crnoj Gori koji godinama nakon rata nijesu imali prilike da prisustvuju kulturnim manifestacijama, čini se da je do 1948. vlast u Jugoslaviji više brinula o Albancima u Albaniji nego u Jugoslaviji. U prilog tome svjedoči podatak da je još krajem 1946. i početkom 1947. Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ uputio u Albaniju 52. i 53. dokumenarani film „Albanija“, sinhronizovane na albanskom jeziku,¹²⁸² što je za nemali dio albanske populacije u Crnoj Gori, koja zadugo nakon rata nije imala prilike da gleda bilo kakva filmska ostvarenja bilo nezamislivo.

Na području titogradskog sreza nastanjenom Albancima (Tuzi), kino-aparatura nabavljena je početkom pedesetih (najverovatnije krajem 1952) ali do kraja januara 1953. godine, prema nekim izvorima, nije emitovala filmove. Pored kino-aparature početkom 1953. očekivala se nabavka dva kino-projektora, koji su trebali da unaprijede kulturni život albanske populacije ovog kraja.¹²⁸³

Ambizioni projekat o osnivanju stalnog bioskopa na seoskom terenu barskog kraja nastanjenog Albancima (Vladimir), početkom 1954. nije bio okončan, iako je bila nabavljena kinoparatura sa pratećom opremom. Istina, početak rada ovog bioskopa privodio se kraju, a do sredine 1954. očekivalo se da će otpočeti sa radom i bioskop u zaleđu Bara (Virpazar), koji je bio pogodan za organizovane posjete dijela albanske populacije (Šestani). Tako je od oslobođenja do sredine pedesetih godina 20. vijeka u barskom srezu otvoreno šest stalnih bioskopa, a nabavljena je bila jedna pokretna aparatura za prikazivanje filmskih predstava u zabačenim albanskim mjestima ovoga

¹²⁸⁰ DACG, MPRS NRCG 1951, f-63, 137/1, B. Zec, predsjednik Savjeta za prosvjetu i kulturu SNO Bar – Ministarstvu prosvjete, 8. januar. Pored stalnog bioskopa u Vladimiru, vlast je započela pripreme za otvaranje bioskopa u Petrovcu i Virpazaru. (Isto; *Pobjeda*, 5. januar 1951, 2); *Pobjeda*, 27. januar 1951, 2; *Pobjeda*, 22. februar 1952, 4.

¹²⁸¹ 16 Bojković, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, 240.

¹²⁸² 1 Slavković, *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945-1948*, 122.

¹²⁸³ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1953, k. 30, 717, izvještaj sa IX Sreske konferencije Saveza komunista Jugoslavije Titograd, 26. januar.

kraja (Krajina, Šestani, Anamal...).¹²⁸⁴ Ovaj podatak ukazuje da se tek od sredine pedesetih godina 20. vijeka počinju stvarati pretpostavke da se filmske predstave prikazuju i u najudaljenijim selima barskog sreza u kojima su živjeli Albanci, dok su posjete putujućih bioskopa, sa izuzetkom bioskopa Crvenog krsta, bile i dalje izuzetno rijetke.¹²⁸⁵ Imajući to u vidu, kao i činjenicu da je većina Albanaca živjela na sesokom terenu, uticaj filma na emancipaciju albanskog populacije prvih deset godina nakon rata bio je skroman.

U Ulcinju i većim mjestima nastanjenim Albancima u kojima su živjeli Albanci stanje je bilo znatno bolje, iako u principu zbog brojnih organizacionih propusta, bioskopi u Crnoj Gori nijesu imali ni izbliza „onu kulturno-prosvjetnu i zabavanu ulogu koju inače imaju“. Naprotiv, Uprave bioskopa ili preduzeća u čijem su sklopu poslovali, brigu o unaprijeđenju rada bioskopa prepustile su Ministarstvu prosvjete (Savjetu za prosvjetu i kulturu). Po tome su bioskopi u Crnoj Gori umnogome zaostajali za drugim jugoslovenskim republikama. Poseban problem je što Povjereništva za prosvjetu (kasnije za prosvjetu i kulturu) sreskih i gradskih narodnih odbora, pod čijim su se nadzorom nalazili bioskopi od 1946. godine, u bioskopima nijesu prepoznali „žarišta za kulturno-prosvjetni rad u masama“. Od ukidanja budžetskih dotacija potpuno se zanemaruje njihov rad, nakon čega bioskopi postaju „pastorčad“ sreskih savjeta za prosvjetu i kulturu, komunalnih, zanatskih i ostalih preduzeća, organizacija i društva, zavisno od toga u čijoj su nadležnosti bili. Rad putujućih bioskopa, o kojima se gotovo ništa nije znalo, naročito je zabrivanjao. Takvom stanju u razvoju kinematografije u Crnoj Gori umnogome doprinio uglavnom nesposoban rukovodeći kadar, potcjenjivački odnos nadležnih, nesavjestan i neodgovoran rad dijela osoblja, koji su doveli do toga da izuzev nekoliko

¹²⁸⁴ *Pobjeda*, 17. januar 1954, 7. U barskom srezu do početka 1954. postojali su bioskopi u: Baru, Ulcinju, Petrovcu, Starom Baru, a do sredine te godine očekivalo se otvaranje bioskopa u selu Vladimiru i Virpazaru. (Isto); Otvaranje bioskopa u selu Vladimir godinama je prolongirala izgradnja zadrugnog doma, nedostatak stručnog kadra i električne centrale. Povodom planova o otvaranju stalnih bioskopa u Virpazaru, Vladimiru i Petrovcu, prosvjetni Odsjek Gradskog narodnog odbora Ulcinj aprila 1951. naložio je Gradskom komitetu omladine da pronađe mladiće sa završenom vojnom obavezom, koji bi se tokom te godine uputili da poladaju kurs za kinooperatore u Beogradu. Povodom otvaranja bioskopa u Vladimiru, na prijedlog SNO Bar, zamjenik ministra prosvjete početkom avgusta 1952. donio je rješenje, da bioskop „Crvena zvijezda“ u Ulcinju ovom bioskopu ustupi 150 pokretnih stolica. (DACG, AOUL, GNOUL 1951, k. 12, 5200, Prosvjetni odsjek GNO Ulcinj – Gradskom komitetu narodne omladine Ulcinj, 13. april; DACG, SPK 1952, 69, 1280/2, rješenje zamjenika ministra prosvjete, 2. avgusta; *Pobjeda*, 8. januar 1950, 5; *Pobjeda*, 27. septembar 1951, 2).

¹²⁸⁵ *Pobjeda*, 27. septembar 1951, 2.

bioskopa „svi ostali rade sa gubitkom“. Gubici u poslovanju bili su posljedica neorganizovanog rada, a poskupljenje cijena ulaznica, slaba reklama, neuredne sale, neispravnost tehničkih uređaja i neredovne predstave, odbijali su publiku da posjećuje bioskope.¹²⁸⁶ Štaviše, u nekim u mjestima andrijevičkog sreza uprkos dobrim uslovima za rad, kinoaparatura se godinama nije koristila jer nije bilo kinooperatera (Murino, Plav).¹²⁸⁷ To potvrđuje da rast broj gledalaca iz godine u godinu poslije rata nije bio rezultat velikog interesovanja već ogromnog broja emitovanih filmskih predstava,¹²⁸⁸ koje je su imale prosječnu gledanost.

Tako je 1953. u bioskopu „Crvena zvijezda“ u Ulcinju prikazano 207 filmskih predstava, koje je gledalo je 23.504 osobe. To govori da je u prosjeku jednu predstavu u Ulcinju gledalo 113 ljudi. Budući, da je priredbe amaterskih kulturno-umjetničkih grupa u Ulcinju nakon rata u prosjeku pratilo od 200-250 ljudi, to je bio solidna posjeta. Štaviše, tokom nekih mjeseci prosječna posjećenost bioskopima bila je za oko trideset ljudi manja od godišnjeg prosjeka.¹²⁸⁹ U ostalim dijelovima barskog sreza, istina, posjećenost bioskopima 1953. bila je za oko dvadeset osoba viša nego u Ulcinju.¹²⁹⁰ Ovi podaci nedvosmisleno pokazuju da uprkos velikom broju predstava, prosječna posjećenost publike bila daleko od impresivnih brojki, koje su svjedočile da interesovanje za filmskim projekcijama konstantno raste. To naravno ne može osporiti činjenicu, da su vlasti tokom prve decenije rata stvorile veliku bioskopsku mrežu i kulturu kod stanovništva da posjećuju bioskop. U odnosu na međuratni period, kada je samo u većim sreskim centrima radio „mali broj privatnih bioskopa“, nakon rata u svim krajevima Crne

¹²⁸⁶ *Pobjeda*, 3. jul 1952, 3.

¹²⁸⁷ *Pobjeda*, 28. februar 1951, 2.

¹²⁸⁸ DACG, SPK 1953, f-16, 575/21, prosvjetno-kulturno i naučna djelatnost u Crnoj Gori od oslobođenja do kraja 1953, 5. novembar. Tokom 1951. godine 25 stalnih i 5 putujućih bioskopa prikazalo je u Crnoj Gori 5.083 predstava, koje je posjetilo 1.059.058 gledalaca. (*Isto*)

¹²⁸⁹ DACG, AOUL, GNOUL 1954, k. 33, bez broja, pregled broja bioskopskih predstava i posjetilaca u bioskopu „Crvena zvijezda“ u Ulcinju u 1953. godine. Januara te godine 19 predstava gledalo je 2.387 ljudi; u februaru gledalo je 989 ljudi (8 predstava); martu 706 ljudi (6 predstava); aprilu 2.198 (17 predstava); maju 1.659 (18 predstava); junu 2.343 (22 predstave); julu 1.963 (18 predstava); avgustu 2.838 (20 predstava); septembru 2.071 (24 predstave); oktobru 1.874 (16 predstava); novembru 1.950 (18 predstava) i decembru 2.525 (21 predstava). (*Isto*)

¹²⁹⁰ DACG, AOBR, SNOBR 1954, k. 36, bez broja, izvještaj o radu Narodnog odbora sreza barskog za 1953. godinu, 17. februar. Godine 1953. u barskom srezu 674 predstave gledalo je 88.230 posjetilaca, što je u prosjeku bilo 130,90 ljudi po predstavi. Te godine u u barskom srezu radila su četiri bioskopa. (*Isto*)

Gore otvoreni su bioskopi u državnom vlasništvu.¹²⁹¹ Izuzev seoskog područja Malesije, u svim većim mjestima u kojima su živjeli Albanci otvoreni su stalni bioskopi. Samo u barskom srezu, do 1955. godine radilo je 6 bioskopa, od kojih su dva bila otvorena u krajevima gdje su živjeli Albanci (Ulcinj, Vladimir). Budući da u albanskim krajevima ranije nijesu bile brojne prosvjetne institucije a kamoli bioskopi, vlast je njihovim otvaranjem i prikazivanjem filmskih predstava dala nesumnjiv doprinos emancipaciji albanskog stanovništva. Prevažodno u Ulcinju, jer su seoski teren rijetko posjećivali „nerentabilni“ putujući bioskopi.¹²⁹² Ali, kako je dominantan broj Albanaca živio na selu, uloga filma u vaspitanju i ideološkom oblikovanju albanske populacije nije bila velika. No, imajući u vidu da do 1945. Albanci u Crnoj Gori nijesu masovno gledali filmske predstave, nesumnjivo da je vlast u prvoj deceniji nakon rata značajno unaprijedila njihov kulturni život. Istina, zbog patrijarhalnih svjetonazora, razudene geografije terena, loše saobraćajne povezanosti, uspjeh u emitovanju filmskih projekcija nije se mogao porediti sa ostalim sredinama. No, otvaranjem bioskopa u većim ruralnim krajevima i nabavkom kino-aparatura, stvarale su se pretpostavke da se u perspektivi kulturne prilike u albanskim krajevima značajno unaprijede, a filmska umjetnost postane dostupna što većem broju albanske populacije.

¹²⁹¹ DACG, SPK 1953, f-16, 575/21, prosvjetno-kulturno i naučna djelatnost u Crnoj Gori od oslobođenja do kraja 1953, 5. novembar.

¹²⁹² DACG, SPK 1954, f-22, 903/17, upravljanje u školstvu i kulturnim ustanovama u 1954. U toku 1954. u Crnoj Gori radila su 22 stalna i 7 putujućih bioskopa, koji su se slabo koristili.

4. 5. *Emancipacija i položaj Albanci u socijalističkoj Crnoj Gori*

(1945-1955)

Albanci koji su živjeli u Crnoj Gori bili su etnička zajednica sa izrazitim patrijahalnim karakterom i velikim uticajem kulture i tradicije plemenskih zajednica na savremeni život.¹²⁹³ Ulazak albanske nacionalne zajednice u sastav Crne Gore nije značajnije primijenio njen karakter. Ukorijenjene prakse tradicionalnog društva, nedostatak obrazovnih institucija, izrazito visoka nepismenost, onemogućile su svaki ozbiljniji iskorak u procesu emancipacije. U posebno teškom položaju nalazile su se albanske žene, koje su zbog tradicionalnog statusa u zajednici kojom su upravljali muškarci, bile potpuno obespravljene i gotovo izopštene iz najvažnijih društvenih tokova. Uspostavljanjem vlasti Komunističke partije u Crnoj Gori, kao dio širih društvenih reformi, započinje i proces emancipacije albanske nacionalne zajednice. U tom kontekstu, kao dio nove politike Komunističke partije poseban je akcenat bio na položaju žene u društvu, koja u novim okolnostima postaje važan dio socijalističke zajednice. Zapčinje širok i sveobuhvatan proces ideološke indoktrinacije, koji ima za cilj da ovoj populaciji nametne nove kulturne i socijalne obrasce ponašanja, kako bi se Albanke uključile u društveni život nove države. No, zbog snažnog otpora tradicionalne albanske zajednice, rezultati ove politike bili su dosta skromni.

Nakon 1945. socijalistička vlast u Crnoj Gori opredijelila se za „nov pristup“ prema raznim društvenim grupama koje su u međuratnom periodu bile degradirane. ⁶ „Jedna od tih društvenih kategorija su i žene za koje socijalizam predviđa mjesto u prvim redovima društvenog razvoja“. Nastojeći da u njima dobiju dragocjenog saveznika u izgradnji socijalističkog društva, nova vlast u Crnoj Gori teži da emancipuje i angažuje žene „na novim političkim i privrednim zadacima“. Tako su žene trebale da postanu

¹²⁹³ Z. Andrijašević, *Balkanski ugaon*, 263-265.

važan nosilac društvenih reformi, koje su imale za cilj da ih u potpunosti izjednače sa muškarcima u političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom smislu.¹²⁹⁴

Položaj žene u albanskoj porodičnoj zajednici u Crnoj Gori, ali i u svim porodičnim zajednicama Albanaca u balkanskim zemljama, imao je i tokom 20. vijeka obilježja, koja su bila gotovo istovjetna i nekoliko vjekova ranije. Komunistička partija Crne Gore nakon 1945. insistirala je na emancipaciji žena, naročito Albanci, nastojeći da ih uključi u društveni i politički život i sruši „konzervativni okvir koji je okruživao život žena zarobljenih patrijarhalnim i konfesionalnim predrasudama“.¹²⁹⁵ Ukazujući na težak položaj albanskih žena, partijska štampa isticala je da su Albanke bile apsolutno podređene muškarcima, bez prava odlučivanja, slobode kretanja, prava na izbor. U štampi se piše o primjerima patrijarhalnog života Albanci, u kojima se navodi da su u periodu od 10 do 15 godine života, roditelji zaručivali žensku djecu, dok su neki to radili odmah po njihovom rođenju.¹²⁹⁶ Kada bi se roditelji djevojke o tome dogovorili sa porodicom mladoženje, one nijesu smjele da odbiju udaju. Pravo na raskid zaruka imao je samo muškarac, s tim da roditeljima djevojke isplati ugovorenu novčanu naknadu. Neposredno prije vjenčanja, porodica muškarca plaćala je porodici djevojke izvjesnu novčanu sumu, kojom faktički kupuje ženu za svog muškog člana. Ceremoniju vjenčanja kod Albanaca muslimanske vjeroispovjesti obavljao je hodža, ali bez prisustva djevojke, koju po običaju prije mladoženje nije smio niko da vidi. Muškarci su se prema ženama uglavnom ophodili grubo i nijesu ih oslovljavali imenom.¹²⁹⁷ Ženama čak nije bilo dozvoljeno ni da sa djecom sjede za istim stolom, za kojim sjede muškarci. Ona je morala da stoji i stalno bude spremna da ih služi. Uobičajena je i pojava fizičkog kažnjavanja žene.¹²⁹⁸ Budući da su porodice plaćale ženu koja se udala za njihovog muškog člana, žene su najčešće tretirane - ne kao članovi porodice, nego kao porodična, odnosno, muževljeva svojina.

¹²⁹⁴ Adnan Prekić, *Položaj žene u prvim godinama komunističke vlasti u Crnoj Gori*, „Matica“, br. 67, jesen, Podgorica, 2016, 408-409.

¹²⁹⁵ B. Petranović, *Jugoslavija na razmeđu (1945-1950)*, 290.

¹²⁹⁶ *Naša žena*, br. 5, februar 1945, 8.

¹²⁹⁷ *Pobjeda*, 11. oktobar 1947, 4.

¹²⁹⁸ *Naša žena*, br. 7-8, jul-avgust 1952, 12-13.

Sa ovakvim tradicionalnim običajima, koji se tiču položaja žene, dočekala je albanska nacionalna zajednica u Crnoj Gori, jednoj od šest republika federativne Jugoslavije, završetak Drugog svjetskog rata i uvođenje totalitarnog komunističkog sistema (1945).¹²⁹⁹ Albanci su dominantno bili nastanjeni na seoskom području, saobraćajno i komunikacijski slabo povezanim sa najbližim urbanim sredinama. Nemali broj albanskih sela bio je udaljen od najbližih gradskih sredina i po više sati hoda. Telefonskog saobraćaja nije bilo, a poštanska mreža bila je slabo razvijena. Jedina urbana sredina u kojoj su živjeli Albanci u Crnoj Gori bio je grad Ulcinj, u kome su, prema podacima partijske provenijencije, 1947. navodno činili do 50% ukupnog broja stanovnika.¹³⁰⁰

Pravni položaj albanske nacionalne zajednice definisao je prvi socijalistički Ustav Crne Gore (1946), u kome se navodi da „nacionalne manjine...uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika“ (član 13). Iako su Ustav i zakoni komunističke Jugoslavije garantovali i ženama punu ravnopravnost sa muškarcima u državnom, privrednom i društveno-političkom životu (član 24),¹³⁰¹ u krajevima gdje su živjeli Albanci, žena je bila ravnopravna sa muškarcem samo formalno.¹³⁰² U praksi, granice njenih sloboda određivali su strogi običajni propisi i autoritarna porodica, koja se protivila savremenom načinu života i emancipaciji žena. Tako su uprkos nastojanju vlasti da ih integrišu u društvenu zajednicu, emancipuju i učine ravnopravnim članovima društva, albanske žene sredinom 20. vijeka vijeka živjele načinom života, koji se ni u čemu nije razlikovao od onog u 18. ili 19. vijeku. Činjenica da se Albanke u svakodnevnom životu nijesu izborile za slobodu govora, da su se udavale mimo svoje volje, živjele u kućama sa rešetkama i slično, nedvosmisleno govori da način njihovog života bio duboku prožet duhom prošlih vremena.¹³⁰³

Slijepo privržena patrijarhalnom načinu života, albanska nacionalna zajednica u Crnoj Gori, zanemarivala je obrazovanje. U krajevima nastanjenim Albancima do 1945.

¹²⁹⁹ B. Petranović, *Istočna Jugoslavija 1918-1978*, 395.

¹³⁰⁰ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1947, k. 4, 42, B. Jančić, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskog komiteta KPJ (Agitprop komisiji), 10. jul.

¹³⁰¹ *Stenografske bilješke Ustavotvorne skupštine NR Crne Gore*, 188.

¹³⁰² *Pobjeda*, 18. novembar 1945, 4.

¹³⁰³ *Pobjeda*, 11. oktobar 1947, 4.

škole su bile rijetkost, dok se nastava u njima izvodila na srpskom jeziku. Zbog običaja da mlade stupaju u bračne odnose, rijetki su bili slučajevi do 1945. da su Albanke pohađale školu. Iako je nakon rata albanska nacionalna zajednica dobila pravo da se obrazuje na maternjem jeziku, patrijarhalna sredina dugo se protivila obrazovanju ženske djece. To je za posljedicu imalo gotovo opštu nepismenost i veliku neprosvjećenost albanske ženske populacije. Pohađanjem redovnog školovanja i opismenjavanjem starije ženske populacije nakon rata, život Albanci počeo je postepeno da izlazi iz tradicionalnih okvira i dobija savremeniji karakter.

Zbog otpora patrijarhalne sredine prema obrazovanju i emancipaciji mlade populacije, Albanci u Crnoj Gori do 1945. nijesu imali svoje institucije i inteligenciju. Najugledniji članovi albanske nacionalne zajednice bili su islamski i rimokatolički sveštenici, koji su kao najobrazovaniji ljudi uživali nesporan autoritet u tim krajevima. Zato su prosvjetne vlasti u Crnoj Gori organizovale pedagoške kurseve za albanske učitelje, na kojima su se oni stručno usavršavali. Od takvog nastavnog kadra u poslijeratnom periodu, počela se stvarati albanska intelektualna elita u Crnoj Gori. Iako su u njoj dominirali muškarci, ohrabivala je činjenica da među njima bilo i žena, što je samo koju godinu ranije bilo nezamislivo. Tako su na kursu za albanske učitelje, održanom u Ulcinju 1946. godine, od dvadesetak prosvjetnih radnika, učestvovala dvije žene.¹³⁰⁴ Naredne godine bilo ih je četiri, od kojih su tri učiteljice bile rimokatoličke vjeroispovjesti, što govori da je odnos rimokatolika prema obrazovanju ženske populacije bio nešto pomirljiviji nego kod muslimana.¹³⁰⁵ Kako se iz godine u godinu otvarao sve veći broj škola na albanskom jeziku, rastao je i broj Albanci koje su zasnivale radni odnos u prosvjeti. Istina, u odnosu na mušku populaciju, one su činile neznatan broj albanskog prosvjetnog kadra u Crnoj Gori. Ali, u kvalitativnom smislu, one nijesu zaostajale za muškarcima. Naprotiv, među njima je bilo veoma vrijednih i istaknutih prosvjetnih radnika.¹³⁰⁶ No, to ne može promijeniti činjenicu, da je uprkos materijalnoj sigurnosti koju je obezbjeđivao rad u državnoj službi, interesovanje Albanaca da obrazuju

¹³⁰⁴ DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3239/46, B. Veljović, načelnik Ministarstva prosvjete – Planskoj komisiji na Cetinju, 16. jun 1947.

¹³⁰⁵ DACG, MP RS NRCG 1947, f-24, 1514/1, spisak tečajaca sa kratkim podacima za manjinske privremene učitelje, 15. septembar.

¹³⁰⁶ DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3240/41, izvještaj o godišnjem pregledu škola s nastavom na albanskom jeziku u srezu titogradskom.

žensku djecu za poziv prosvjetnog radnika bilo poražavajuće. Tim prije jer je to od roditelja zahtijevalo da se odreknu običaja patrijarhalne sredine i dozvole ženskoj djeci da bez nadzora porodice, nekoliko godina provedu obrazujući se desetinama kilometara daleko od kuće. Imajući u vidu izolovan i strog režim života albanskih žena, odvajanje ženske djece od porodice za ogromnu većinu Albanaca bilo je apsolutno neprihvatljivo. Razlog je bio jednostavan. Profil obrazovane i radnoangažovane žene nije se uklapao u kalupe tradicionalne porodice, koja je od žena zahtijevala da svakodnevno obavljaju brojne kućne poslove, rađaju i vaspitavaju djecu. No, ako se zbog veće prosvjećenosti i manjeg obima posla u urbanim sredinama donekle mogao tolerisati radni angažman žena, na seoskom području to je bilo praktično neizvodljivo.

S obzirom da radno angažovane žene nijesu mogle lako uskladiti poslovne i porodične obaveze, samo neznatan broj Albanci bio je upošljen u državnom sektoru. Nakon završene osnovne škole, rijetki su bili slučajevi da Albance nastave obrazovanje, pa je među 26 učenika albanske nacionalnosti iz Crne Gore, koji su 1950. dobili državne stipendije da pohađaju Učiteljsku školu na Kosovu i Metohiji, bila samo jedna žena. Ujedno to je bila prva Albanka muslimanske vjeroispovjesti, koja je nakon rata završila osnovnu školu na albanskom jeziku i o državnom trošku upućena da se obrazuje na Kosovu i Metohiju.¹³⁰⁷ Činjenica da je i početkom 1952. to bila jedina Albanka na spisku državnih stipendista iz Crne Gore,¹³⁰⁸ potvrđuje da su shvatanja o tradicionalnoj ulozi žene kod Albanaca nakon rata bila izrazito snažna. Rigidan odnos prema obrazovanju ženske populacije za posljedicu je imao poražavajuću činjenicu, da je albanska nacionalna zajednica u Crnoj Gori nakon rata imala samo jednu školovanu učiteljicu. Ona je ujedno bila jedina Albanka u Crnoj Gori, koja je prvih godina nakon rata rukovođila radom neke vaspitno-obrazovne i državne institucije.¹³⁰⁹

Razloge takvog opredjeljenja treba tražiti u specifičnom istorijskom razvoju albanskog stanovništva, teškim uslovima života, kulturnoj arhaičnosti i otporu patrijarhalne sredine, čija nepomirljivost prema emancipaciji žena nesumnjivo imala

¹³⁰⁷ DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3241/48, stipendisti NR Crne Gore u Učiteljskoj školi u Đakovici.

¹³⁰⁸ DACG, MP RS NRCG 1951, f-83, 3231/1, spisak studenata i učenika srednjih škola van Crne Gore, koji stipendija teče od 1. januara 1952.

¹³⁰⁹ DACG, MP RS NRCG 1947, f-24, 1602/5, spisak škola sa brojem odjeljenja i imenima stalnih i privremenih učitelja u titogradskom srezu na početku školske 1947/48.

uporišta u strahu, da društveno angažovana i samosvjena žena ugrožava opstanak i smisao postojanja autoritarne i tradicionalne porodice. Stoga je proces opismenjavanja Albanci, kao uslov za njihovo uključivanje u društveni i privredni život, prvih godina nakon rata dao izuzetno skromne rezultate.¹³¹⁰ Istina, u radu sa mlađom ženskom populacijom, vlasti su imale mnogo razloga da budu zadovoljne, budući da su za nepune tri godine od završetka rata, uspjele da opismene veliki broj mladih Albanci.

Pitanje nepismenosti među albanskom nacionalnom zajednicom, socijalistička vlast u Crnoj Gori pokušala je da riješi organizovanjem velikog broja kurseva za opismenjavanje, na kojima se nepismeno stanovništvo učilo osnovama pismenosti (čitanje, pisanje, računanje). Radom ovih kurseva ukupan broj nepismenih u Jugoslaviji sa 44,6% (1931) do popisa stanovništva 1948. gotovo je prepolovljen (25,4%). Uprkos značajnom smanjenju analfabetskog stanovništva, kod ženske populacije prosječna nepismenost iznosila je 34,4%, što govori da je u prosjeku svaka treća žena u Jugoslaviji te godine bila nepismena.¹³¹¹ Iako ovi podaci govore da je neprosvječnost žena u Jugoslaviji bila velika, od svih naroda u Jugoslaviji ona je bila ubjedljivo najveća kod Albanci. U prilog tome svjedoči činjenica da je 1948. nepismenost kod Albanci iznad deset godina života bila skoro apsolutna (92,5%). Od toga je kod populacije od 10-14 godina prosječna nepismenost bila – 78,2%, od 15-24 godine – 88%, od 25-44 godine – 96%, a kod žena starijih od 45 godina – 99,4%.¹³¹² U Crnoj Gori 1948. nepismenost Albanci bila je nešto manja nego u ostalim krajevima Jugoslavije gdje su živjeli Albanci (Kosovo, Makedonija). Ali baš kao i na federalnom nivou, i u Crnoj Gori je nepismenost ženskog stanovništva bila ubjedljivo najveća kod Albanci (76%). Znajući koliki uticaj vjerske starješine imaju kod albanskog stanovništva, vlasti su angažovale i žene islamskih sveštenika da pomognu rad na opismenjavanju Albanci.¹³¹³ Tako je zahvaljujući inicijativi vlasti i svim akterima koji su učestvovali u tom procesu, do sredine marta 1948. kod albanskih žena starosne dobi od 10-14 godina nepismenost svedena na 26%, od 15-19 godina na 33%, od 20-24 godine na 47% i od 25-29 godina na skoro šezdeset procenata

¹³¹⁰ *3. sa žena*, br. 1-2, januar – februar 1947, 9.

¹³¹¹ DACG, PV 1950, f-67, 41/7, nepismeno stanovništvo u FNRJ po popisu od 15. marta 1948. u poređenju sa 1931. godinom (31. mart).

¹³¹² DACG, PV 1950, f-67, 41/10, nepismeno stanovništvo u FNRJ po narodnosti, polu i grupama starosti (iznad 10 god.)

¹³¹³ *Pobjeda*, 9. mart 1947, 4.

(59%).¹³¹⁴ Iako je po starosnim kategorijama nepismenost kod Albanke u Crnoj Gori bila manja nego kod njihovih sunarodnika u ostalim krajevima Jugoslavije, podatak da je kod ženske populacije školskog uzrasta (devet i više godina) ona iznosila 68%, nedvosmisleno govori koliko su bile snažne predrasude i otpor albanskog stanovništva prema obrazovanju i socijalizaciji ženske djece.¹³¹⁵ No, imajući u vidu činjenicu da su 1945. samo rijetke Albanke znale da čitaju i pišu, za samo par godina socijalistička vlast uspjela je da ogroman broj albanskih žena nauči osnovama pismenosti, što je bio veliki uspjeh. Njihov uspjeh dobija još više na značaju ako se zna, da žene nijesu mogle uzeti učešća u radu analfabetskih tečajeva, ako se prethodno sa time ne saglase muški članovi porodice. To je zahtijevalo ogromno vrijeme i upornu borbu protiv tradicionalnih shvatanja o ženama, koja se nijesu mogla promijeniti za kratko vrijeme. Koliko je porodica držala do tradicije, najbolje govori podatak da su se nakon opismenjavanja, Albanke uglavnom vraćale starom načinu života i slabo koristile stečenom pismenošću.¹³¹⁶ Ovakvo stanje ukazuje da su Albanci u Crnoj Gori opismenjavanje žena doživljavali kao nužan kompromis sa totalitarnim sistemom, koji u principu nije smio promijeniti karakter tradicionalne porodice.

Tabela br. 3 Nepismena ženska populacija u Kraljevini Jugoslaviji na popisu 31. marta 1931. godine (po starosnim kategorijama)¹³¹⁷

11-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60 i više	Svega
43,2%	46,2%	52,9%	54,1%	60,9%	65,6%	72,9%	56,4%

¹³¹⁴ *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955, 38-41. Kod žena starosne dobi od 30-39 godina nepismenost je iznosila 77%, od 35-39 godina – 83%, 40-44 godine – 89%, 45-49 godina – 95%, od 50-54 godine 89%, od 55-59 godina – 98%, od 60-64 godine – 100%, kod žena starijih od 65 godina 100% i kod nepoznatih 100%. (Isto)

¹³¹⁵ *Statistički godišnjak NRCG 1955*, 38-41.

¹³¹⁶ *3. bjeda*, 24. februar 1951, 2.

¹³¹⁷ DACG, PV 1950, f-67, 41/7, nepismeno žensko stanovništvo u Kraljevini Jugoslaviji na popisu 31. marta 1931. godine.

Tabela br. 4 Nepismeno žensko stanovništvo u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji na popisu 15. marta 1948. godine (po starosnim kategorijama)¹³¹⁸

r10-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60 i više	Svega
20,1%	17,2	21,8%	35%	44,1%	52,8%	62,9%	34,4%

Tabela br. 5 Nepismene Albanke u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji na popisu od 15. marta 1948. (po starosnim kategorijama)¹³¹⁹

10-14	15-24	25-44	45 i više	Ukupno
78,17%	88,04%	96,01%	99,40%	92,5%

Tabela br. 6 Nepismene Albanke u Narodnoj republici u Crnoj Gori na popisu 15. marta 1948. godine (po starosnim kategorijama)¹³²⁰

10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65 i više	ostalo
26%	33%	47%	59%	77%	83%	89%	95%	89%	98%	100%	100%	100%

Uporedo sa procesom opismenjavanja, od 1947. vlast je započela kampanju za skidanje tradicionalne nošnje kod muslimanki, kojom su djevojke nakon dvanaeste godine života potpuno pokrivala lice i tijelo. Tradicionalnu nošnju muslimanke su nosile do smrti i nikada nijesu smjele da je skinu.¹³²¹ Kao relikat prošlih vremena, takav način odijevanja, kojim se težio sakriti fizički izgled i zaštititi integritet žene od radoznalih pogleda, gotovo da je potpuno isključio muslimanke iz društvenih tokova i njihov život sveo na boravak između zidova kojim je ograđeno dvorište.¹³²²

U nekim krajevima gdje je dominantno živjelo muslimansko-albansko stanovništvo, do sredine jula 1947. oko 85% žena muslimanske vjeroispovjesti odbacilo je tradicionalnu nošnju, dok su u pojedinim selima u kojima su Albanci predstavljali

¹³¹⁸ DACG, PV 1950, f-67, 41/7, nepismeno žensko stanovništvo u FNRJ na popisu 15. marta 1948. god.

¹³¹⁹ DACG, PV 1950, f-67, 41/11, nepismeno stanovništvo u FNRJ po narodnosti, polu i grupama starosti (iznad 10 godina) na popisu 15. marta 1948. godine.

¹³²⁰ Statistički godišnjak NRCG 1955, 38-41.

¹³²¹ Pobjeda, 11. oktobar 1947, 4.

¹³²² Z. Folčić, *Država i vjerske zajednice 1945-1965*, 443.

većinu stanovništva, to učinile sve žene.¹³²³ To su pretežno bile žene iz siromašnih i porodica naklonjenih novim vlastima, od kojih je jedan broj nakon rata bio upošljen u poljoprivrednom sektoru.¹³²⁴

Albanke koje bi se usudile da skinu tradicionalnu nošnju i učestvuju u društvenim dešavanjima, nailazile bi na osudu porodice, pa su nakon toga morale još više da se pokrivaju nego ranije. Ovi podaci jasno pokazuju, da je autoritarna porodica bila najveći protivnik emancipacije žena. Uprkos tome, zvanična štampa je tvrdila da je do kraja novembra 1949. u Crnoj Gori tradicionalnu nošnju skinulo više od 90% Albanci, što nije bilo tačno.¹³²⁵ Naprotiv, ako se izuzme malobrojno albansko stanovništvo na sjeveroistoku Crne Gore, gdje je ovo pitanje u najvećoj mjeri još 1947. bilo riješeno, u ostalim krajevima nastanjenim albanskim stanovništvom otpor prema skidanju tradicionalne nošnje bio je izrazito snažan.

Usvajanjem Zakona o skidanju tradicionalne nošnje, krajem 1950. godine, koji je sankcionisao pokrivanje muslimanskih žena, ispunjeni su bili i zakonski uslovi da se uskoro riješi ovo pitanje. No, umjesto da se na taj način suzbije otpor, kao odgovor na usvajanje ovog zakona, nemali broj Albanci zatvorio se u kuće i u potpunosti pasivizirao.¹³²⁶ Tako žene godinama nakon usvajanja ovog zakona bez prijeke potrebe nijesu izlazile iz kuće. Ukoliko bi se ukazala potreba za tim, na javna mjesta izlazile su obavijene ogrtačima, da im se ne vidi lice. Činjenica da je u nekim sredinama nastanjenim Albancima 1952. to bila masovna pojava,¹³²⁷ ukazuje da, suzbijanje nošenja tradicionalne nošnje kod muslimanskih žena nije bilo lako iskorijeniti. Uz kampanju opismenjavanja i redovnog školovanja, skidanje tradicionalne nošnje je bio najveći poduhvat vlasti po pitanju emancipacije muslimanski i Albanci.¹³²⁸

Uvažavajući specifičan način života Albanci, izložen snažnim patrijarhalno-tradicionalnim i religijskim uticajima, socijalistička vlast sugerisala je da se u radu sa

¹³²³ DACG, AOIRP, SK KPJ Andrijevice 1947, f-10, 42/41, D. Đurićanin, zastupnik partijske ćelije u Plavu – Sreskom komitetu KPJ Andrijevice, 27. jula.

¹³²⁴ Z. Folić, *Država i vjerske zajednice 1945-1965*, 450.

¹³²⁵ *Pobjeda*, 23. novembar 1949, 2.

¹³²⁶ Z. Folić, *Država i vjerske zajednice 1945-1965*, 453-454.

¹³²⁷ *Naša žena*, br. 7-8, jul-avgust 1952, 10. Kao odgovor na donošenje Zakona o skidanju zara i feredže, starije porodice u Tuzima „zatvorili su žene i kćerke u kućama“, (*Isto*)

¹³²⁸ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, 386.

njima pokaže mnogo obzirnosti, fleksibilnosti i takta.¹³²⁹ Svjesne činjenice da se Albanke ne mogu za kratko vrijeme osloboditi kulturne arhaičnosti, vlast se opredijelila za rad sa manjim brojem žena, koje je trebalo postepeno oslobađati od primitivnih shvatanja. Prve žene kojima to pođe za rukom, računala je vlast, vremenom će postati „najbolji agitatori“ u tim krajevima, čiji će primjer slijediti i ostale žene.¹³³⁰ Iako je rad sa manjim grupama u nekim gradskim sredinama doprinio da nekoliko desetina albanskih žena 1949. skine tradicionalnu nošnju i prvi put posjete hotel,¹³³¹ rezon vlasti da će emancipovane Albanke promijeniti svijest svojih sunarodnica, potcijenio je uticaj autoritarne i patrijarhalne porodice i tradicije. Štaviše, praksa je pokazala da rad nevelikog broja aktivistkinja nije imao gotovo nikavog uticaja na većinu Albanci, koje su zbog otpora muškaraca ostale pasivne prema kulturno-prosvjetnom radu.¹³³² Zato je, ako se izuzme rad na opismenjavanju i skidanju tradicionalne nošnje, godinama nakon rata proces emancipacije Albanci bio prilično paralisan. Tek od 1950. posvećuje mu se nešto više pažnje, ali daleko od toga da je imao intenzivan i masovan karakter. Naprotiv, u radu sa Albancima se teško moglo računati na masovnost, izuzev kada su pitanju bili radovi na obnovi i izgradnji lokalne sredine.¹³³³ Istina, od osnivanja lokalnih centara za prosvjeđivanje žena 1953. godine, koji su nesumnjivo imali politički karakter, nemali broj mlađih Albanci pohađao je zdravstvene, prosvjetno-domaćinske kurseve i škole,¹³³⁴ na kojima su se osposobljavale da samostalno rukovode njihovim radom.¹³³⁵ Tako su po dolasku u svoja mjesta one obavljale prosvjetiteljsku misiju, uzimajući sve više učešća u društvenom životu, što je samo koju godinu ranije bilo nezamislivo.¹³³⁶

Uprkos mjerama koje je preduzimala komunistička vlast na emancipaciji Albanci, njihov položaj u društvu nije se značajnije promijenio, budući da su deset godina emancipacije, naspram vjekova kulturne arhaičnosti, predstavljale i suviše kratak period

¹³²⁹ Adnan Prekić, *Kampanja skidanja zara i feredže na sjeveru Crne Gore 1947*, „Glasnik Bihora“, br. 3, Petnjica, 2018, 49.

¹³³⁰ *Naša žena*, br. 8-9, avgust – septembar 1949, 13.

¹³³¹ *Pobjeda*, 21. maj 1949, 2.

¹³³² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1952, k. 42, 78/1. Sreski odbor Narodnog fronta Bar – Glavnom odboru Narodnog fronta Crne Gore, 21. decembar.

¹³³³ *Naša žena*, br. 5, 1950, 7-8.

¹³³⁴ *Pobjeda*, 5. februar 1953, 11.

¹³³⁵ *Naša žena*, br. 8-9, avgust-septembar 1953, 5.

¹³³⁶ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1955, k. 51, 21/55, A. Dokvučić, predsjednik Sreskog odbora Crvenog krsta u Baru – Sreskom komitetu Saveza komunista Bar, 21. februar.

da bi se kod Albanaca preko noći promijenila konzervativna svijest o tome da je jedini zadatak žene bio da čuva kuću, rađa djecu, brine se o porodici i bavi se kućnim poslovima.¹³³⁷ Teško je procijeliti da li je isključivost prema radnom angažmanu žena bila veća kod Albanaca muslimanske ili rimokatoličke vjeroispovjesti. Jedno je sigurno, do sredine 1952. u glavnom gradu Crne Gore nije bilo ni jedne Albanke rimokatoličke vjeroispovjesti zapošljene u državnom preduzeću ili instituciji, što sugerira da su katolici bili prilično isključiviji prema društvenom i radnom angažmanu žena.¹³³⁸ Istina, pretjerana zainteresovanost da uključe žene u privredni život nije vladala ni kod muslimana, iako su se u nekim fabrikama i poljoprivrednim gazdinstvima, pojedine muslimanke isticale kao najbolji radnici. Budući da su to uglavnom bile siromašne žene i samohrane majke, koje su se borile za svoju i egzistenciju svoje djece, njihov primjer vlasti su koristile u štampi kao idealan putokaz, koji treba da slijede i ostale njihove sunarodnice.¹³³⁹

Savremeno poimanje Partije o ulozi žene u društvu, za tradicionalnu porodicu bilo je apsolutno neprihvatljivo. Tim prije jer se način funkcionisanja i sistem vrijednosti koje je baštinila tradicionalna porodica, naročito kod muslimana, istorijski potvrdila veoma podesnom i postojanom.¹³⁴⁰ Budući da je takva porodica jedina bila u stanju da očuva patrijarhalne vrijednosti, u modelu redefinisavanja porodične zajednice, koje je zagovarala Partija, Albanci su prepoznali prijetnju opstanka tradicionalnoj porodici. Posebno u dijelu koji je tretirao aktivnu društvenu i političku ulogu. Svjesni činjenice da je samostalna i politički osviješćena žena prijetila da uruši autoritet i vrijednosni sistem tradicionalne porodice, ženama je izričito zabranjavano da uzimaju učešća u političkom životu.¹³⁴¹ Tako se snagom autoriteta tradicionalne porodice, politički rad žena sveo na povremenu aktivnost nevelikog broja aktivistkinja, dok su u političkim organizacijama i Komunističkoj partiji Albanke bile zastupljene na nivou statističke greške.¹³⁴² U lokalnim

¹³³⁷ DACG, AOIRP, SK KPJ Andrijević 1951, f.55, 5/4, zapisnik sa sastanka biroa SK KPCG u Andrijević, 11. maja.

¹³³⁸ *Naša žena*, br. 7-8, jul-avgust 1952, 12-13.

¹³³⁹ *Naša žena*, br. 6, jun 1950, 16.

¹³⁴⁰ Saliz Riven, *Islam: sažeti priručnik*, Beograd, 2017, 153.

¹³⁴¹ DACG, AOIRP, SK KPCG Titograd 1951, k. 22, 548, izvještaj o radu i zapažanju ekipe, koja je obilazila partijske organizacije Ubli i Zatrijebač.

¹³⁴² DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1954, k. 49, 78/1, osvrt na rad među ženama u barskom srezu, bez datuma.

organima vlasti početkom 1949. u Crnoj Gori bilo je svega 4,22% žena, ali među njima Albanci praktično nije bilo.¹³⁴³ To je za posljedicu imalo lošu socijalnu integrisanost Albanci, zabrinjavajuću neprosvjećenost i potpuno odsustvo svijesti o ravnopravnosti sa muškarcima.¹³⁴⁴ O tome je u više navrata pisala zvanična štampa, ukazujući na težak položaj Albanci, koje su najveći dio života provodile unutar kućnih odaja. Rijetko su izlazile iz kuća, a kada bi to uradile sa njima se najčešće nalazio neki član porodice. Tako su žene i izvan kuće bile pod nadzorom autoritarne porodice, čijoj su se volji uglavnom bespogovorno pokoravale. Tako je izolovan način života, koji je vjekovima praktikovan kod Albanaca, stvorio od Albance primitivnu i asocijalnu ženu, koja je živjela u strahu od muža i porodice.¹³⁴⁵

Prvu deceniju aktivnog djelovanja postignuti su značajni rezultati po pitanju emancipacije Albanci. Prve generacije žena koje su nakon Drugog svjetskog rata redovno pohađale školu, iskorijenjena nepismenost kod većine radnosposobnog ženskog stanovništva, građanski način odijevanja i sve veće učešće u društvenom životu, predstavljali su novu realnost u tim krajevima, nezamislivu do 1945. godine. Za samo deset godina od okončanja rata, to je bio veliki emancipatorski preobražaj, koji je predstavljao čvrstu garanciju da će se i u perspektivi albanska žena polako ali sigurno oslobađati tradicionalnih stega, koje su iz godine u godinu nakon rata sve više popuštale pod pritiskom totalitarnog sistema. Ali, pored nespornih uspjeha i značajnih promjena u načinu njihovog života, proces emancipacije bio je znatno ograničen činjenicom, da u javnoj upravi, značajnim državnim i partijskim funkcijama, Albanci praktično nije bilo. To nedvosmisleno ukazuje da je decenija prosvjetiteljstva u sudaru sa specifičnim i bremenitim istorijskim nasljeđenjem, bila isuviše kratak period da bi se život Albanci radikalnije promijenio. Za nacionalnu zajednicu opterećenu velikom kulturnom arhaičnošću, najvažnije je bilo da taj proces započeo. Integracija Albanci u društvene tokove, morala je da prođe kroz fazu sazrijevanja, koja je zahtijevala vrijeme.

¹³⁴³ DACG, PV 1949, I-62, 39/1, V. Perović, zastupnik direktora Ureda za informacije Predsjedništva Vlade – Direkciji za informacije pri Vladi FNRJ, 7. mart.

¹³⁴⁴ DACG, AOIRP, SK KPJ Bar 1952, k. 42, 78/1, Sreski odbor Narodnog fronta Bar – Glavnom odboru NF Crne Gore, 21. decembar.

¹³⁴⁵ *Naša žena*, br. 8-9, avgust – septembar 1949, 13.

ZAKLJUČAK

Nakon rata sa Osmanskim carstvom (1876-1878 i Berlinskog kongresa, Crna Gora se teritorijalno proširila na okolne krajeve. Pored teritorijalnog proširenja Crna Gora se 1878. populaciono uvećala, dobivši i nepravoslavne podanike muslimanske i rimokatoličke vjeroispovjesti. Iako su na ovim prostorima živjeli vijekovima, Albanci su nakon Berlinskog kongresa postali crnogorski podanici, čime je crnogorsko društvo u nacionalnom i vjerskom pogledu izgubilo homogen i dobilo heterogen karakter. U Crnoj Gori je nakon 1878. živjelo oko 15.000 nepravoslavaca. U ukupnoj populaciji Knjaževine Crne Gore, koja je tada brojala oko 170.000 stanovnika, nepravoslavno stanovništvo činilo je nešto manje 10% crnogorske populacije. Iako ne postoje egzaktni podaci o broju nepravoslavnog stanovništva u Crnoj Gori nakon završetka crnogorsko-osmanskog rata, na osnovu raspoloživih podataka iz literature i memoaristike, može se utvrditi da su žitelji albanskog etničkog porijekla činili nešto više od polovine nepravoslavne populacije. Pretežno su bili nastanjeni na području ulcinjskog, barskog i podgoričkog kraja. Ulcinjski kraj pretežno je bio nastanjen albanskom populacijom, dok su u barskom kraju Albanci uglavnom živjeli u perifernim oblastima, u zaleđu Bara, na području Krajine i Šestana. Najmanje Albanaca u Knjaževini Crnoj Gori živjelo je u podgoričkom kraju. Što se tiče konfesionalne strukture albanske populacije, muslimani su bili brojniji od rimokatolika, u ulcinjskom kraju, dok je u među albanskom nacionalnom zajednicom u podgoričkom kraju preovladavali rimokatolici. Na prostoru plemena Šestani broniji su bili rimokatolici, a na području Krajine – Albanci muslimanske vjeroispovjesti.

Kao i većina drugih stanovnika Crne Gore, Albanci su se dominantno bavili poljoprivredom i stočarstvom. U Ulcinju, kao jedinom urbanom središtu u kome su živjeli Albanci, važna privredna grana i izvor egzistencije nemalog broja albanskih porodica bilo je pomorstvo, a pored pomorstva Ulcinjani su se bavili maslinarstvom. Ostale privredne grane slabije su bile zastupljene. Crnogorska državna vlast prema albanskom stanovništvu uglavnom je vodila obazrivu i tolerantnu politiku. Istina, zahvaljujući netaktnim i ishitrenim potezima državne vlasti, da nakon 1878. uvede obavezno obrazovanje i služenje vojnog roka za muslimane, došlo je do iseljavanja

velikog broja porodica iz Ulcinja, što se pogubno odrazilo na crnogorsku ekonomiju, s obzirom da su žitelji ovog kraja bavili pomorstvom. Suočena sa nepomirljivošću muslimanskog stanovništva da se povinuje ovim naredbama, crnogorska vlast je bila primorana da ih povuče. S obzirom da je nakon toga obustavljeno iseljavanje, vlast je prema nepravoslavnom stanovništvu vodila znatno obazriviju politiku. Kao kompromisno rješenje, vlast je pristala da muslimani umjesto služenja vojne obaveze plaćaju nizamiju, dok je roditelje koji su odbijali da obrazuju djecu, novčano sankcionisala. Iako je država na taj način ubirala značajna finansijska sredstva, posljedica ovog kompromisa pogubno se odrazila na albansku nacionalnu zajednicu. Posebno, kada je u pitanju prosvjećivanje i integrisanje Albanaca u državni, politički i društveni život Crne Gore.. Uprkos otporu albanskog stanovništva prema obrazovanju, od druge polovine osamdesetih godina 19. vijeka, Crna Gora je otvorila nekoliko osnovnih škola, mahom u krajevima nastanjenim rimokatolicima. No, budući da je percepcija Albanaca prema obrazovanju bila izrazito negativna, samo neznatan broj Albanaca je obrazovao djecu. To je za posljedicu imalo izrazito visoku nepismenost kod Albanaca, koja je će sistemski početi da se rješava tek sa dolaskom komunista na vlast, kada će Albanci doživjeti veliku kulturološku transformaciju.

Imajući u vidu osjetljivost Albanaca prema obrazovanju djece (naročito ženske), i pohađanju vojne obaveze, crnogorska vlast je brojnim ustupcima nastojala da pridobije naklonost svojih albanskih podanika. Odluka Sima Popovića da održava poredak u Ulcinju sa svega nekoliko žandara, i praksa da se o najvažnijim naredbama konsultuje sa uglednim žiteljima ovog grada, bili su svakako neuobičajena vrsta odnosa kojom je crnogorska vlast pokazivala da poštuje i uvažava Albance, i ujedno javno demonstrirala da između njih i Crnogoraca ne pravi razlike. Stoga je u svim krajevima u kojima su činili većinu stanovništva, shodno principu konfesionalne zastupljenosti, Albancima bilo povjereno da participiraju u lokalnoj vlasti. Istina, prilikom odabira ličnosti koje su se postavljale na te dužnosti, kao i u ostalim krajevima Crne Gore, najvažnija referenca bila je privrženost crnogorskoj državnoj vlasti i lojalnost dinastiji Petrović Njegoš. Pored predstavnika u lokalnoj vlasti, nakon uvođenja parlamentarizma u Crnoj Gori, Albanci su imali su nekoliko predstavnika u crnogorskoj Narodnoj skupštini. Takođe, za vjerskog poglavara Rimokatoličke crkve u Crnoj Gori 1912. godine, uz prethodnu saglasnost

crnogorske Vlade, postavljen je Albanac, dr Nikola Dobrečić, izrazito lojalan crnogorskoj vlasti. Posljedica tolerantne politike koju je crnogorska državna vlast vodila prema nepravoslavicima nakon 1878. godine, stvorila je od Albanaca iz predbalkanske Crne Gore uglavnom lojalne podanike.

Nakon završetka Balkanskih ratova i teritorijalnog proširenja Crne Gore na prostor Novopazarskog sanžaka, Metohije, Malesije, dijela Krajine i Anamala, demografska slika Crne Gore drastično se promijenila. Od oko 240.000 stanovnika koji su živjeli u novooslobođenim krajevima, oko 100.000 novih crnogorskih podanika bili su albanske nacionalnosti. Većina Albanaca živjela je u pečko-đakovičkom kraju, području Malesije, Krajine i Anamala, plavsko-gusinjskom, dok je u rožajskom kraju živio neznatan broj Albanaca. Budući da je Crna Gora nakon ovih ratova imala više od 450.000 stanovnika, sa sunarodnicima iz predbalkanske Crne Gore, u ukupnoj crnogorskoj populaciji Albanci su činili oko 25% stanovništva Crne Gore. To govori da su poslije Crnogoraca, Albanci 1913. bili najbrojnija nacionalna zajednica u Crnoj Gori, tj. svaki četvrti stanovnik Crne Gore bio je Albanac. U konfesionalnom smislu, među Albancima su dominirali pripadnici islamske vjeroispovjesti, koji su bili su znatno brojniji od rimokatolika (oko 25.000), koji su pretežno bili nastanjeni u đakovičkoj oblasti. Sa rimokatolicima iz predbalkanske Crne Gore, u Crnoj Gori 1913. živjelo je oko 30.000 Albanaca katoličke vjeroispovjesti. S obzirom na slab prestiž Crne Gore među nacionalno i vjerski heterogenim stanovništvom novooslobođenih krajeva, koji sa žiteljima predbalkanske Crne Gore u istorijskom, kulturološkom i etničkom smislu gotovo da nijesu imali dodirnih tačaka, na prostoru duž granice sa Albanijom, crnogorska država suočila se sa snažnim odmetničkim pokretom. Iako je represivnim mjerama uspjela da slomi otpor albanskog stanovništva, odmetništvo i incidenti duž crnogorsko-albanske granice nijesu prestajali od 1913. do vojnog sloma Crne Gore, januara 1916. godine.

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji, položaj Albanaca bio je izuzetno loš. Štaviše, od svih naroda u novoj državi Albanci su se nalazili u najobespravljenijem položaju, izloženi beskrupuloznoj asimilaciji eksploataciji međuratnih jugoslovenskih režima. Posebno su u teškom položaju bili siromašniji slojevi albanskog stanovništva, koje je pored srpskog i crnogorskog bezobzirno eksploatisan i od

bogatijih slojeva albanskog stanovništva. Na prostoru Crne Gore Albanci su živjeli na margini društvenih dešavanja. Sa skromnim brojem prosvjetnih institucija, izuzetno visokim udjelom nepismene populacije, praktično bez intelektualne elite i političkih predstavnika u parlamentu nove države, položaj Albanaca na prostoru Crne Gore u odnosu na period nezavisne crnogorske države bio je znatno unazađen. Tim prije jer su za razliku od crnogorskih vlasti, koje su uvažavale socijalno zatvoren i patrijarhalan način života albanske populacije, i njihovu plemensku kulturu, međuratne jugoslovenske vlasti nijesu imale tu vrstu senzibiliteta prema Albancima.

Dolaskom komunista na vlast u Jugoslaviji, položaj Albanaca u Crnoj Gori značajno je unaprijeđen. Nacionalna politika koju je vodila Komunistička partija, omogućila je Albancima ravnopravan tretman i učešće u političkom i društvenom životu zemlje. Nakon oslobođenja, u svim krajevima Crne Gore nastanjenim Albancima formiraju se partijske organizacije, čiji je cilj bio da u politički život zemlje i članstvo Komunističke partije uključi što veći broj Albanaca. Na taj način Partija je nastojala da u krajevima nastanjenim Albancima stvori solidnu partijsku bazu i ostvari što veći upliv među Albancima. U skladu sa takvom političkom orijentacijom, nakon rata Albanci u Crnoj Gori su imali svoje predstavnike od lokalnih do republičkih organa vlasti. Uprkos činjenici da je politika Komunističke partije prema nacionalnim manjinama naišla na većinsku podršku Albanaca u Crnoj Gori, koji su na izborima za lokalne organe i Ustavotvornu skupštinu 1945. podržali listu Narodnog fronta, odnos Albanaca prema Komunističkoj partiji bio je veoma rezervisan i oprezan. Slab uticaj Komunističke partije u tim krajevima zasigurno je bio jedan od razloga uzdržanosti i nepovjerljivosti albanskog stanovništva. Donekle je to bila posljedica percepcije da je komunistička vlast nastavak srpske dominacije nad albanskom populacijom, čija su ideologija i svjetonazori predstavljali suprotnost socijalno zatvorenom, patrijarhalnom načinu života, običajima i vrijednostima tradicionalne porodice. Za to je većina Albanaca u politici sekularizacije i modernizacije koji je zagovarala Komunistička partija, prepoznala opasnost po opstanak patrijarhalne porodice, u kojoj dominiraju muškarci. Stoga, za deset godina socijalističke uprave, zastupljenost Albanaca u članstvu Komunističke partije bila znatno ispod udjela albanskog stanovništva u ukupnoj crnogorskoj populaciji. Pritom, važno je istaći da, kao i kod drugih nacionalnih zajednica, značajan broj komunista albanske

nacionalnosti nije pristupio Komunističkoj partiji zbog privrženosti ideologiji koju je ona baštinila, već zbog privilegija koje je u društvu donosilo članstvo u Partiji. U skladu sa tom percepcijom, nemali broj partijskog članstva albanske nacionalnosti nije se mnogo trudio da način života prilagodi vrijednostima i moralnim osobinama koje su trebale da krase članstvo Komunističke partije. Naprotiv, ponašao se suprotno tim načelima, pa su partijska nedisciplina, familijarnost, religioznost, korupcija i netrpeljivost među partijskim članstvom bile uobičajene pojave, u krajevima nastanjenim Albancima. Ali, imajući u vidu kompleksan istorijski razvoj, društveni kontekst i slab prestiž među Albancima, Partija je u početku tolerisala mnoge od ovih pojava. Štaviše, primala je u članstvo pripadnike albanske nacionalne zajednice čiji je način života umnogome odudarao od moralnog lika komunista. Nakon što je oformila i učvrstila rad partijskih organizacija, stvorivši nešto veći broj pristalica među Albancima, značajan broj komunista koji se ponašao suprotno njenim načelima, izbačen je iz Partije. Posebno je veliki broj komunista bio izbačen iz Partije zbog privrženosti religiji i upražnjavanja vjerskih obreda, od čega se partijsko članstvo albanske nacionalnosti veoma teško emancipovalo. Jer su Albanci su od malena vaspitavani u religioznom duhu i snažno privrženi vjerskim zajednicama. S obzirom na snažan upliv koje su vjerske zajednice imale na Albance, tokom prve decenije socijalističke vlasti, među albanskim stanovništvom teško je bilo omasoviti partijsko članstvo i angažovati ih da se aktivnije uključe u politički život. Naročito je bilo teško animirati žene, koje su u tradicionalnoj porodici bile u apsolutno podređenom položaju u odnosu na muškarce.

Albanci u Crnoj Gori dali su značajan doprinos u poslijeratnoj obnovi i privrednom razvoju zemlje. S obzirom da su dominantno bili nastanjeni na seoskom terenu, baveći se pretežno poljoprivredom i stočarstvom, socijalistička vlast u Crnoj Gori nastojala je da značajno unaprijedi razvoj ovih privrednih grana. Uslijed ogromnih gubitaka koje je pretrpio stočni fond u Crnoj Gori za vrijeme rata, razvoju stočarstva u poslijeratnom periodu poklanjala se velika pažnja. Ali, budući da su najveći gubici stočnog fonda zabilježeni u sjevernim krajevima Crne Gore, izuzev beranskog i andrijevičkog sreza, u ostalim krajevima nastanjenim Albancima, kreditna sredstva za nabavku stočnog fonda bila su neuporedivo manja nego u planinskim krajevima Crne Gore. U razvoju poljoprivrede socijalistička vlast nastojala je da se izvrši preorijentaciju

uzgoja poljoprivrednih kultura, shodno geografskom položaju i klimatskim uslovima. Tako je vlast u primorskim krajevima zahtjevala da se smanji uzgoj žitarica, a povećaju zasadi industrijskog bilja i južnog voća. U centralnim predjelima Crne Gore potenciran je uzgoj industrijskog bilja, a u sjevernim predjelima uzgoj voća. Imajući u vidu pogodne uslove za razvoj poljoprivrede i stočarstva, Albanci su nakon rata dali značajan doprinos ekonomskom razvoju Crne Gore. Posebno u uzgoju duvana, pamuka, ribarstvu i maslinarstvu, u kojima su albanski krajevi postigli značajne rezultati na republičkom nivou. Ali, uprkos nastojanju vlasti da se stanovništvo više orijentiše na uzgoj novih, Albanci su najveću pažnju u poljoprivredi poklanjali uzgoju tradicionalnih poljoprivrednih kultura (posebno žitarica). Zanatstvo, trgovina i ostale privredne grane bile su slabije razvijene. Poljoprivredna dobra i seljačke radne zadruge, izuzev u andrijevičkom srezu, u ostalim sredinama nastanjenim Albancima bile su malobrojne, a njihov doprinos privrednom razvoju zemlje, kao i u drugim krajevima, veoma skroman.

U poslijeratnom periodu socijalistička vlast veliku pažnju posvetila je emancipaciji albanskog stanovništva. To ujedno i njihov najveći podvig u cilju integrisanja albanske sa ostalim nacionalnim zajednicama, izgradnji sekularnog karaktera i modernog identiteta Albanaca. Omogućivši im da se obrazuju na maternjem jeziku, za deset godina socijalističke uprave gotovo u svakom većem mjestu u kojima su živjeli Albanci otvorene su škole na albanskom jeziku. Iako je rad ovih škola u prvim godinama nakon rata umnogome bio otežan zbog nedostatka stručnog prosvjetnog kadra, nastavnih sredstava i otpora stanovništva prema obrazovanju, kombinacijom represivnih mjera i pritiskom koju je lokalna vlast vršila na roditelje da obrazuju djecu, iz godine u godinu stalno se uvećavao broj učeničke populacije obuhvaćene nastavnim procesom, dok se procenat djece koja nijesu pohađala školu rapidno smanjivao. Snažan otpor i istrajnost Albanci su iskazivali prema obrazovanju ženske populacije, koja su, prema shvatanjima tradicionalne porodice, trebala da služe roditeljima, obavljaju kućne poslove, kao i da nakon udaje rađaju i odgajaju djecu. Ali, usljed pritiska totalitarnog sistema da sva djeca moraju pohađati školu, većina roditelja nevoljno je pristala da obrazuje žensku djecu. Istina, nakon završene četvororazredne osnovne škole, samo je neznatan broj roditelja školovao žensku djecu, budući da su se Albanke veoma mlade udavale. Tako je osim neznatnog broja, dominantna većina albanske ženske populacije izuzev nekoliko razreda

osnovne škole, u kojima se naučila elementarnoj pismenosti, nije imala drugog obrazovanja. To je za posljedicu imalo poražavajuću činjenicu, da godinama nakon rata Albanci praktično nije bilo u političkom, društvenom i javnom životu Crne Gore, što govori da su se Albanke, za razliku od muške populacije, znatno sporije integrisale u društvene tokove, zahvaljući otporu patrijarhalne porodice koje je prkosila vremenu, totalitarnom sistemu i modernizacijskim procesima, trudeći se da zaustavi točak istorije. Da bi iskorijenila veliku nepismenost i uključila Albance u društvene procese, vlast je nakon oslobođenja širom Crne Gore organizovale analfabetske tečajeve, na kojima se radno sposobno stanovništvo (uglavnom do pedeset godina starosti) učilo elementarnoj pismenosti. Imajući u vidu da je nepismenost kod albanske nacionalne zajednice u Crnoj Gori bila izrazito visoka, vlast je posebnu pažnju posvetila opismenjavanju albanske populacije. No, kako je rad analfabetskih tečajeva veliki broj Albanaca doživljavao kao prinudu i slabo se koristio stečenom pismenošću, uobičajena pojava je bila da tečajci brzo zaborave osnove pismenosti. Ipak, činjenica da je do početka pedesetih godina 20. vijeka u Crnoj Gori uglavnom bila iskorijenjena nepismenost kod većina radnosposbnog stanovništva, makar na papiru, to je bio veliki emancipacijski poduhvat. S druge strane, obrazujući nakon rata pretežno nekvalifikovan prosvjetni kadar u učiteljskim školama na Kosmetu, socijalistička vlast u Crnoj Gori je od nestručnog natavnog kadra vremenom stvorila albansku intelektualnu elitu, koju su do rata uglavnom činili sveštenici islamske i rimokatoličke vjeroispovjesti. Tako su, umjesto sveštenika, učitelji nakon 1945. činili najveći dio albanske intelektualne elite u Crnoj Gori.

U procesu emancipacije i stvaranja građanskog identiteta kod Albanaca, kulturna politika socijalističke vlasti koja se manifestovala kroz otvaranje brojnih knjižnica (biblioteka) i čitaonica, osnivanja kulturno-prosvjetnih grupa, kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava, folklornih grupa, značajno je uticala na prosvjećivanje albanskog stanovništva i njihovu integraciju u društvene procese. Posebno su se u tom kontekstu istakla kulturno-umjetnička, prosvjetna i folklorna društva, koja su postigla zapažene rezultate na republičkim i saveznim takmičenjima. Istina, zbog tradicionalne orijentisanosti albanskog stanovništva ka manifestacijama folklornog karaktera, nastojanje vlasti da u albanskim sredinama promovišu ozbiljnije kulturne sadržaje, poput operne muzike, neslavno su završili. Stoga, su tradicionalne kulturne manifestacije i

prikazivanje filmova, predstavljali glavnu formu rada u krajevima nastanjenim Albancima. Iako je to bilo dosta skromno postignuće, s obzirom na kompleksno historijsko nasljeđe, komunistička vlast za prvih deset godina značajno je unaprijedila položaj albanske nacionalne zajednice, uključivanjem Albanaca u politički i društveni život zemlje, stvarivši pretpostvake da se u perspektivi njihov položaj dodatno unaprijedi, kako bi se oslabio tradicionalni i nametnuo Albancima sekularni identitet, što je bio uslov za bržu društvenu integraciju i veću zastupljenost Albanaca, kao najbrojnije manjinske nacionalne zajednice u Jugoslaviju, u svim socijalnim sferama.

IZVORI I LITERATURA

ARHIVSKI IZVORI:

Državni arhiv Crne Gore, ¹¹ Arhivski odsjek za istoriju radničkog pokreta (AOIRP), Podgorica.

Fondovi:

- Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Crnu Goru (PK KPJ-CG)
- Centralni komitet Komunističke partije Crne Gore (CK KPCG)
- Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore (CK SKCG)
- Sreski komitet Komunističke partije Jugoslavije – Bar (SK KPJ-Bar; SK KPCG-Bar; SK SKCG-Bar)
- Sreski komitet Komunističke partije Jugoslavije – Titograd (SK KPJ-Titograd; SK KPCG-Titograd; SK SKCG-Titograd)
- Sreski komitet Komunističke partije Jugoslavije – Andrijevica (SK KPJ-Andrijevica; SK KPCG-Andrijevica; SK SKCG-Andrijevica)
- Sreski komitet Komunističke partije Jugoslavije-Ivangrad (SK KPJ-Ivangrad; SK KPCG-Ivangrad; SK SKCG-Ivangrad)
- Poklon zbirka „Blažo Jovanović“ (PZBJ)

⁸⁹ Državni arhiv Crne Gore – Cetinje:

Fondovi:

Ministarstvo prosvjete Narodne republike Crne Gore (MPRS)

Savjet za prosvjetu i kulturu (SPK)

Predsjedništvo Vlade (PV)

Izvršno vijeće (IV)

Ministarstvo vojno (MV)

Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Bar:

Fondovi:

Sreski narodni odbor Bar (SNOBR)

Osnovno tužilaštvo Bar (OT-Bar)

Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Ulcinj

Fondovi:

Gradski narodni odbor Ulcinj (GNOUL)

Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Titograd:

Fondovi:

Sreski narodni odbor Titograd (SNOTG)

Mjesni narodni odbor Tuzi (MNOTZ)

Biblioteka Istorijskog instituta Crne Gore:

Fondovi:

Ostavština Vuksana Minića

Vojnoistorijski institut Jugoslovenske Narodne Armije:

Arhiv bivše srpske vojske (ABSV)

Arhiv Jugoslavije:

Fondovi:

Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT), Kabinet predsjednika Republike (KPR)

MONOGRAFIJE, DISERTACIJE, KNJIGE:

-Andrijašević, Živko, *Balkanski ugao*, Podgorica, 2018.

- Andrijašević, Živko, *Dinastija Petrović-Njegoš*, Podgorica, 2016.

-Andrijašević, Živko, *Istorija crnogorske državnosti: od srednjeg vijeka do 2006. godine*, Podgorica, 2022.

-Andrijašević, Živko, ¹¹ *Kratka istorija Crne Gore: od Vojislavljevića do 2006. godine*, Nikšić, 2019.

-¹² Andrijašević, Živko M., Stanojević, Zoran, *Pokrštavanje muslimana 1913*, Podgorica, 2003.

-Andrijašević, Živko, *Crnogorska ideologija 1860-1918*, Cetinje, 2017.

¹⁴ - Andrijašević, Živko, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006.

¹⁴ -Babić, Branko, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, Cetinje-Titograd, 1984.

- 53
- Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988.
- 97
- Bartl, Peter, *Albanci: od srednjeg veka do danas*, Beograd, 2001.
- Boem Kristofer, *Krvna osveta u Crnoj Gori*, Podgorica, 1998.
- Bojković, Dušan, *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje u Jugoslaviji 1919-1946*, Beograd, 2021.
- Borozan, Đorđe, *Velika Albanija: porijeklo – ideje – praksa*, Beograd, 1995.
- Borojević, Milan, *Titovi graničari*, Beograd, 1983.
- 2
- Bulajić, Žarko, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd, 1959.
- Vojvodić, Mihailo, *Skadarska kriza 1913*, Beograd, 1970.
- Vojvodić, Mihailo, *Srbija i balkansko pitanje*, Novi Sad, 2000.
- 19
- Vukadinović, Igor Đ., *Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945-1969)*, Beograd, 2020.
- 8
- Gatalović, Miomir, *Jugoslovenska državna politika na Kosovu i Metohiji 1958-1974*, Beograd, 2014.
- Gatalović, Miomir, *Burna vremena: Kosovo u državnoj politici Jugoslavije 1966-1969*, Beograd, 2018.
- 18
- Gaćeša, Nikola L., *Agrarna reforma i kolonizacija u Crnoj Gori 1945-1948*, Novi Sad, 1984.
- Dabović, Đoko-Đoka Markov, *Pleme Šestani*, Bar, 2006.
- Deletić, Zdravko, *Nastava istorije u Crnoj Gori od 1834-1918*, Podgorica, 1995.
- 17
- Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988.

- Dimić, Ljubodrag, ¹⁸ *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (pogled s kraja veka)*, Beograd, 1998.
- Draga Nail, *Albanci u Crnoj Gori*, Ulcinj, 1995.
- Draškić, Sreten, ²³ *Evropa i albansko pitanje (1830-1921): prilozi proučavanju istorije Albanije od početka nacionalnog preporoda (1830) do Konferencije ambasadora u Parizu (1921)*, Beograd, 2000.
- Đaković, Spasoje, *Sukobi na Kosovu*, Beograd, 1986.
- ⁵⁶ Đorđević, Dimitrije, *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804-1914*, Beograd, 1995.
- ²¹ Đurišić, Mitar, *Prvi balkanski rat 1912-1913: operacije crnogorske vojske*, knjiga treća, Beograd, 1960.
- Živković, Milutin, *Sandžak 1941-1943*, Beograd, 2017.
- ⁵⁰ Živočić Aleksandar, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)*, Beograd, 2011.
- Zurl, Marino, *Krvna osveta u Kosovu*, Zagreb, 1978.
- ¹⁷ Janjetović, Zoran, *Konfrontacija i integracija: Nacionalne manjine u Srbiji 1944-1964*, Beograd, 2022.
- Jevtić, Miroljub, *Šiptari i islam*, Prnjavor, 1995.
- Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2001.
- Jović, Dejan, *Uvod u Jugoslaviju*, Novi Sad, 2024.
- Jovičević, Andrija, *Malesija*, Podgorica, 1997.
- Jovičević, Andrija, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Beograd, 1922.
- ⁴ Kovačević, Branislav, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986.
- ⁹ Lekić, Savo, *Osnovna škola u Starom Baru 1878-1998*, Bar, 1998.

- Lekić Savo, *Razvoj prosvjete i školstva u barskoj opštini*, Bar, 2005.
- Malcolm Noel, *Kosovo: kratka povijest*, Sarajevo, 2000.
- Marković, Dragan, *Istina o Golom otoku*, Beograd, 1987.
- Marović, Branislav, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, Titograd, 1987.
- Marović, Branislav, *Stočarstvo u Crnoj Gori 1860-1918*, Podgorica, 1998.
- Marović, Branislav, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2018.
- Medenica, Spasoje, *Privredni razvoj Crne Gore 1918-1941*, Titograd, 1959.
- Memić, Mustafa, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica, 2003.
- Memić, Mustafa, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd, 1989.
- Milatović, Arso, *Kosmet: moje svedočenje*, Beograd, 1990.
- Milić, Vasilije J., *Novac, krediti i banke Crne Gore: Privredne finansije Crne Gore – do kraja XX vijeka*, Podgorica, 2001.
- Milović, Željko, *Bar s druge strane ogledala*, Bar, 2009.
- Pavlović, Živko, *Opsada Skadra 1912-1913: prilog istoriji Prvog balkanskog rata*, Beograd, 1926.
- Pajović, Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941-1945*, fototipsko izdanje, Pogorica, 2023.
- Papović, Dragitun, *Protivnici vlasti u Crnoj Gori (1945-1948)*, Cetinje-Podgorica, 2009.
- Pejović, Đoko D., *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1982.
- Pejović, Đoko D., *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, Cetinje, 1971.
- Perović, Miloš, *Bar i Ulcinj: savremene privredno-geografske funkcije*, Nikšić, 1988.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981.

- Petranović Branko, *Jugoslavija na razmeđu (1945-1950)*, Podgorica, 1998.
- Prekić, Adnan, *Crvena ideja Crne Gore*, Podgorica, 2020.
- Radević, Dragan, *Informbiro u Crnoj Gori*, Podgorica, 2018.
- Radović, Vaso, *Ulcinj 1878-1914*, Ulcinj, 1997.
- Radonjić, Radovan, *Izgubljena orijentacija*, Beograd, 1985.
- 9 -Radusinović, Pavle S., *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, Nikšić, 1991.
- Radusinović, Pavle S., *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Titograd, 1978.
- Rajović, Radošin, *Autonomija Kosova*, Beograd, 1985.
- 10 -Rakočević, Novica, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918*, Podgorica, 1997.
- Rastoder, Jasmina, *Od Bratinstva do jedinstva*, Bar, 1998.
- 54 -Rastoder, Šerbo, Rastoder, Jasmina, *Nikola Dobrečić: arhiepiskop barski i primas srpski*, Budva, 1991.
- 29 -Ratković, Borislav, Đurišić, Mitar, Skoko, Savo, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912-1913*, Beograd, 1972.
- 67 - Redžepagić, Jašar, *Razvoj prosvete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918. godine*, Priština, 1968.
- Riven, Maliz, *Islam: sažeti priručnik*, Beograd, 2017.
- 87 -Rovinski, P. A., *Djevojački institut carice Marije na Cetinju*, Cetinje, 2000.
- 32 - Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora: u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, državni život (1851-1907) – arheologija, Cetinje, 1994.
- 29 - Stanić, Pero, Despot, Zvonimir, *Tito: strogo povjerljivo – arhivski dokumenti*, Zagreb, 2010.

- Starovlah Miloš, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 2007.
- Stojanović, Dubravka, *Prošlost dolazi*, Beograd, 2024.
- Stojković, Ljubiša, Martić, Miloš, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1954.
- Terzić, Velimir, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963.
- 8 -Toleva, Teodora, *Uticaj Austrougarske imperije na stvaranje albanske nacije 1896-1908*, Beograd, 2018.
- 49 - Tomić, Jaša, *Rat u Albaniji i pod Skadrom 1912. i 1913. godine*, Novi Sad, 1913.
- 13 -Folić, Zvezdan, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, Podgorica, 2007.
- Folić, Zvezdan, *Istorija Muslimana Crne Gore 1455-1918*, Podgorica, 2014.
- 22 -Franećević, Dinko, *Historia pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960.
- Hasani, Sinan, *Kosovo: istine i zablude*, Zagreb, 1986.
- Cvijović, Vladeta, Kovačević, Branislav, *Upravljanje prosvjetom u Crnoj Gori: ministarstva i ministri (1882-1996)*, Podgorica, 1996.
- Dželetović Ivanov, Pavle, *21. SS divizija Skenderbeg*, Beograd, 2012.
- 13 -Šćekić, Milan, *Iza linija fronta: Crna Gora 1914-1916*, Podgorica, 2017.
- Šćekić, Milan, Andrijašević, Živko, *Sto događaja iz istorije Crne Gore (1918-2018)*, Podgorica, 2018.
- 13 -Suković Mijat, *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru od 1905. u svom vremenu*, Podgorica, 2005.

ČLANCI:

- ⁹
-Andrijašević, Živko M., *Neki podaci o zagranličnoj politici Crne Gore (1878-1912)*, Istorijski zapisi, 1-4, Podgorica, 2003.
- ³⁰
-Andrijašević, Živko M., *1878. godina kao granica epoha*, Matica, Cetinje-Podgorica, 2009.
- ⁹
-Andrijašević, Živko M., *O nekim osobenostima crnogorskog društva 1914. godine*, u: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje-Podgorica, 2015.
- ⁵⁹
- Begović, Vlakjo, *Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja*, „Komunist“: organ Centralnog komiteta KPJ, br. 1, Beograd, januar 1949.
- Bojković, Dušan, *Albanska manjina i prosvetna politika jugoslovenske države na Kosovu i Metohiji 1945.*, u: *Između slobode i teskobe: nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 2023.
- ²⁷
-Borozan, Đorđe, *Sjeverna Albanija i Albanci u političkim planovima kralja Nikole*, u: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, tom I, Podgorica, 1998.
- ¹⁹
- Vukadinović, Igor, *Prosvetna politika Kraljevine Albanije na Kosovu i Metohiji tokom Drugog svetskog rata*, „Tokovi istorije“, I, Beograd, 2021.
- Vukmanović, Gojko P, *Osvrt na razvoj biblioteka i čitaonica u opštini Bar od najranijih vremena do danas*, u: *Sto godina barske čitaonice*, Bar, 1981.
- Dimić, Ljubodrag, *Jugoslovenska država i Albanci (1918-1920)*, [https://doi.org/10.18485/ai_godine_ww1.2019.ch1327\(496.5:497.1\)*1918/1920](https://doi.org/10.18485/ai_godine_ww1.2019.ch1327(496.5:497.1)*1918/1920)
- ³⁵
-Jovičić, Miodrag, *Ustavopravni položaj pripadnika albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, u: *Srbi i Albanci u XX veku*, Beograd, 1991.
- Lukić, Vasilije, *Moje viđenje Krajine i Šestana u toku narodnooslobodilačke borbe*, u: *Virpazar, Bar, Ulcinj*, Cetinje-Beograd, 1974.

-Masoničić, Nikola, *U Krajini i Šestanima krajem rata*, u: *Virpazar, Bar, Ulcinj*, Cetinje-Beograd, 1974.

³³
- Mrduljaš, Saša, *Broj sandžačkih Bošnjaka u Turskoj*, „Montenegrin Journal for Cultural Research“, vol. 3, issue 2, Podorica, 2019.

- Naceva, Mara, *Neka pitanja partiskog rada među ženama*, „Partiska izgradnja“: organ CK KPJ za partiska organizaciona pitanja, br. 1, Beograd, januar 1950,

¹⁰
-Papović, Dragutin, *Administrativno-teritorijalna podjela i lokalna samouprava u Crnoj Gori 1945-1963*, „Montenegrin journal for social science“, vol. 4, issue 1, Pg, 2020.

³¹
-Pejović, Đoko D., *Naseljavanje Bara i Ulcinja i način regulisanja odnosa na zemlji (poslije 1878)*, „Istorijski zapisi“, 3/4, Titograd, 1970.

¹⁹
- Petranović, Branko, *Kosovo u jugoslovensko-albanskim odnosima i projekat balkanske federacije*, u: *Srbi i Albanci u XX veku*, Beograd, 1991.

³
-Prekić, Adnan, *Kampanja skidanja zara i feredže na sjeveru Crne Gore 1947*, „Glasnik Bihora“, br. 3, Petnjica, 2018.

¹⁵
-Prekić, Adnan, *Položaj žene u prvim godinama komunističke vlasti u Crnoj Gori*, „Matica“, br. 67, jesen, Podgorica, 2016.

¹³
-Prekić, Adnan, *The religious Community and the Communist regime in the case of Montenegro 1945-1955*, „Journal for the study of Religions and ideologies“, vol. 15, issue 44 (Summer 2016)

²⁷
-Rakočević, Novica, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914*, u: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd, 1990.

¹⁶
- Slavković, Božica, *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945-1948*, „Istorija 20. veka“, 3, Beograd, 2012.

²⁵
- Hadri, Ali, *Albanska narodnost u Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine i njeno učešće u NOB Jugoslavije*, Zbornik predavanja: *Iz istorije Albanaca*, Beograd, 1969.

52

- Ćirgić, Omer, *Tuži u NOB-U*, „Almanah“, 9-10, Podgorica, 2000.

- Štih, Bojan, *Borba protiv nepismenosti – važan zadatak partijskih organizacija*, „Partiska izgradnja“: organ CK KPI za partiska organizaciona pitanja, br. 8, Beograd, 1. oktobar 1949.

- Šćekić, Milan, *Austrougarski doušnici u Crnoj Gori (1916-1918)*, „Matica“, br. 93, Cetinje - Podgorica, 2003.

6

-Šćekić, Milan, *Brojno stanje i troškovi izdržavanja albanske emigracije u Crnoj Gori (1910-1911)*, „Glasnik“, knj. X, Cetinje, 2014.

74

-Šćekić Milan, *Muslimani iz novooslobođenih krajeva Crne Gore (1914-1916)*, „Matica“, br. 75, Cetinje-Podgorica, 2018.

6

-Šćekić Milan, *Crna Gora i albanski prvaci 1910-1912*, „Matica“, br. 70, Cetinje-Podgorica, 2017.

6

-Šćekić, Milan, *Crnogorski muslimani u crnogorskoj vojsci tokom Prvog svjetskog rata*, „Montenegrin journal for social science“, vol 1, issue 2, Podgorica, 2017.

ZBORNICI DOKUMENATA:

18

- Broz Tito, Josip, *O Partiji i ulozi komunista: KPI u borbi za pobjedu i odbranu revolucije (1941-1952)*, druga knjiga, Beograd, 1984.

-Dedijer, Vladimir, *Dokumenti 1943-1948*, knj. 1, Beograd, 1980.

68

-*Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore: stenografske bilješke*, priredili: Branislav Kovečević, Slavko Stanišić, Mile Bakić, Titograd, 1990.

- *II kongres Komunističke partije Srbije*, Beograd, 1949.

-*IV Kongres Narodne omladine Crne Gore*, Cetinje, 1949.

20

- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda: dokumenta Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1942, tom II, knj. 6, Beograd, 1957.

- Petranović, Branko, Štrbac, Čedomir, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977.

2

- *Petogodišnji plan razvika narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947-1951, i narodnih republika: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*, Beograd, 1947.

6

- *Prvi kongres komunističke partije Crne Gore*, priredili: Branislav Kovačević, Slavko Stanišić, Titograd, 1988.

43

- *Rad Narodne skupštine Crne Gore 1945-1950*, priredili: Čedomir Perović, Nevenka Ilić, Titograd, 1986.

- *Stenografske bilješke Ustavotvorne skupštine Narodne Republike Crne Gore*, Cetinje, 1948.

- *Statistički godišnjak FNRJ 1954*, Beograd, 1954.

11

- *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955.

- *Treći kongres Saveza komunista Crne Gore: stenografske bilješke*, Titograd, 1959.

- *Crna Gora i Srbija: u izvještajima diplomatskih predstavnika Kraljevine Srbije sa Cetinja (1897-1918)*, priredio: Radoslav Raspopović, Podgorica, 2022.

36

- *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu (1914-1916)*, zbornik dokumenata, priredio Milan Ščekić, Podgorica, 2021.

ŠTAMPA:

Borba

Glas Crnogoraca

Naša žena

Pobjeda

Prosvjetni rad

Slobodna misao

Cetinjske novine

MEMOARI, DNEVNICI, PUTOPISI:

- Vešović, Radomir, *Memoari*, Podgorica, 2005.

- Vuković, Gavro, *Memoari*, Cetinje, 1996.

- Daram, Meri E, *Kroz srpske zemlje: (1900-1903)*, Beograd, 1997.

- Dizdarević, Nijaz, *Albanski dnevnik*, Zagreb, 1988.

²⁶
- Potapov, N. M., ruski vojni agent u Crnoj Gori, *Dnevnik*, 1906-1907, 1912, 1912-1915, tom II, Podgorica-Moskva, 2003.

⁴²
- Popović, Marko Milanov, *Primjeri čojstva i junaštva – život i običaji Arbanasa – fragmenti, pisma – bibliografija*, Titograd, 1970.

- Popović, Simo, *Memoari*, Cetinje-Podgorica, 1995.

⁵⁶
- Rakić, Milan, *Konzulska pisma 1905-1911*, (priredio Andrej Mitrović), Beograd, 1985.

- Svatek, Jozef Jan, *Crna Gora i Skadar*, Podgorica, 2000.

OSTALI IZVORI I PUBLIKACIJE:

- *Bar grad pod Rumijom*, Bar, 1984.

- *Vojna enciklopedija*, tom 2, Beograd, 1971.
- *Vojna enciklopedija*, tom 6, Beograd, 1973.
- *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 5, Podgorica, 2006.
- *Kanon Leke Dukadina*, Podgorica, 2010.
- 99 - *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Podgorica, 1998.
- *Prosvjeta i obrazovanje u Crnoj Gori*, Cetinje, 1969.
- *Službeni list*

BIOGRAFIJA AUTORA:

Milan Ščekić rođen je u Baru 14. septembra 1979. godine. U Baru je završio osnovnu i srednju školu (gimnaziju). Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici upisao je 2001. godine, gdje je diplomirao na Odsjeku za istoriju.

Na Fakultetu Pravnih nauka (Univerzitet Donja Gorica) upisuje postdiplomske studije na odsjeku Međunarodni odnosi. Magistrirao je 2012. godina na temi: „Crnogorska diplomatija u balkanskim ratovima“ (mentor Đorđe Borožan).

Na Filozofskom fakultetu u Nikšiću upisao je doktorske studije 2013. godine. Na doktorskim studijama bavi se položajem albanske nacionalne zajednice u prvoj deceniji socijalističke uprave u Crnoj Gori. Pod mentorstvom Prof. dr. Dubravke Stojanović izradio je tezu: „Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet“.

Od 2018. radi kao saradnik u nastavi na Studijskom programu za istoriju Filozofskog fakulteta u Nikšiću.

Autor je knjiga „Iza linija fronta: Crna Gora 1914-1916“ i „Izmišljanje prošlosti: Osvrt na istoriju Crne Gore 20. vijeka“. Koautor je monografija: „Sto ličnosti Crne Gore“, „Sto događaja iz istorije Crne Gore“, „Crnogorski vladari“, „Bar ukratko“, „Leksikona diplomatije Crne Gore“, Leksikona crnogorskih dinastija“, kao i udžbenika za III i IV razred gimnazije. Priredio je Zbornik dokumenata „Crna Gora u Prvom svjetskom ratu (1914-1916)“. Objavio je preko 35 istraživačkih radova u domaćim i renomiran međunarodnim naučnim časopisima.

Prilog 1.

Izjava o autorstvu

Potpisani-a: Milan Šćekić

Broj indeksa/upisa: 2/13

IZJAVLJUJEM

da je doktorska disertacija pod naslovom

„Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet“

- rezultat sopstvenog istraživanja
- da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja, da su rezultati korektno navedeni, i
- da nijesam povrijedio/ la autorska prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima

U Nikšiću, _____ 2024.

Potpis doktoranda

Prilog 2.

Izjava o istovjetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora : Milan Šćekić

Broj indeksa i upisa: 2/13

Studijski program: Istorija

Naslov rada: „Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet“

Mentor: Prof. dr. Dubravka Stojanović

Potpisani mentor _____

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktora nauka, odnosno zvanja doktora umjetnosti, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i mjesto odbrane rada.

U Nikšiću, _____ 2024.

Potpis doktoranda

Milan Šćekić

Prilog 3.

Izjava o korišćenju

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

„Albanci u Crnoj Gori 1945-1955: modernizacija i identitet“

koja je moje autorsko djelo.

Disertaciju sa svim prilogima predao/la sam u elektronskom format pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržanom u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo

2. Autorstvo-nekomercijalno

3. **Autorstvo - nekomercijalno - bez prerade**

4. Autorstvo - nekomercijalno - dijeliti pod istim uslovima

5. Autorstvo bez prerade

6. Autorstvo - dijeliti pod istim uslovima

(Molim da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poleđini lista).

Potpis doktoranda

U Nikšiću, _____ 2024.

3%

SIMILARITY INDEX

PRIMARY SOURCES

- 1 Milan Šćekić. "Communist authority and the Catholic Church in the fight for influence on Albanian community in socialist Montenegro (1945–1955)", *Politics, Religion & Ideology*, 2022
Crossref 1363 words — 1%
- 2 hrcak.srce.hr
Internet 1047 words — < 1%
- 3 Milan Scekic. "Emancipation and the position of Albanian women in socialist Montenegro (1945–1955)", *Journal for Cultural Research*, 2022
Crossref 642 words — < 1%
- 4 fedora.ucg.ac.me
Internet 516 words — < 1%
- 5 srb-al.emins.org
Internet 420 words — < 1%
- 6 www.maticacrnogorska.me
Internet 248 words — < 1%
- 7 www.seher.me
Internet 230 words — < 1%
- 8 istorija20veka.rs
Internet 217 words — < 1%

9	dacg.me Internet	151 words — < 1%
10	www.mjss.ac.me Internet	124 words — < 1%
11	mjss.ucg.ac.me Internet	120 words — < 1%
12	www.goglasi.com Internet	109 words — < 1%
13	www.ucg.ac.me Internet	104 words — < 1%
14	docslib.org Internet	97 words — < 1%
15	senat.ucg.ac.me Internet	97 words — < 1%
16	nardus.mpn.gov.rs Internet	89 words — < 1%
17	uvidok.rcub.bg.ac.rs Internet	81 words — < 1%
18	fedorabg.bg.ac.rs Internet	80 words — < 1%
19	inisdr.bg.ac.rs Internet	75 words — < 1%
20	publications.anubih.ba Internet	63 words — < 1%
21	edoc.hu-berlin.de	

55 words — < 1%

22 es.scribd.com
Internet

55 words — < 1%

23 rcin.org.pl
Internet

47 words — < 1%

24 darhiv.ffzg.unizg.hr
Internet

42 words — < 1%

25 digilib.phil.muni.cz
Internet

42 words — < 1%

26 montenegrina.net
Internet

42 words — < 1%

27 www.dinarskogorje.com
Internet

39 words — < 1%

28 www.scribd.com
Internet

38 words — < 1%

29 repozitorij.unios.hr
Internet

37 words — < 1%

30 dspace.cuni.cz
Internet

34 words — < 1%

31 kipdf.com
Internet

33 words — < 1%

32 sita.uauim.ro
Internet

32 words — < 1%

33 www.bib.irb.hr

31 words — < 1%

34 www.cimoshis.org

Internet

30 words — < 1%

35 <http://beppu-u.ac.jp/nior/nursery/>

Internet

29 words — < 1%

36 nb.rs

Internet

28 words — < 1%

37 Богдановић, Ана М.. "Изложбе у Југословенском Павиљону на Бијеналу у Венецији (1938-1990)", University of Belgrade (Serbia), 2024

ProQuest

28 words — < 1%

38 www.yuhistorija.com

Internet

27 words — < 1%

39 sh.wikipedia.org

Internet

26 words — < 1%

40 www.grafiati.com

Internet

26 words — < 1%

41 qdoc.tips

Internet

25 words — < 1%

42 www.antikvarne-knjige.com

Internet

25 words — < 1%

43 www.montenegrina.net

Internet

24 words — < 1%

44 www.rastko.rs

Internet

24 words — < 1%

45	canupub.me Internet	23 words — < 1 %
46	dokumen.pub Internet	23 words — < 1 %
47	laban.rs Internet	23 words — < 1 %
48	repozitorij.unizg.hr Internet	23 words — < 1 %
49	albanien-institut.com Internet	22 words — < 1 %
50	doaj.org Internet	22 words — < 1 %
51	readgur.com Internet	22 words — < 1 %
52	www.almanah.co.me Internet	22 words — < 1 %
53	www.krajinaforce.com Internet	22 words — < 1 %
54	www.nvfcanokoprivica.org Internet	22 words — < 1 %
55	archive.org Internet	21 words — < 1 %
56	epdf.pub Internet	21 words — < 1 %
57	repozitorij.svkst.unist.hr	

Internet

21 words — < 1%

58 bs.wikipedia.org

Internet

20 words — < 1%

59 ipfs.io

Internet

20 words — < 1%

60 uciteljneznalica.org

Internet

20 words — < 1%

61 www.nspm.rs

Internet

20 words — < 1%

62 znaci.net

Internet

20 words — < 1%

63 www.researchgate.net

Internet

19 words — < 1%

64 fprn.udg.edu.me

Internet

17 words — < 1%

65 kaplanresuli.wordpress.com

Internet

17 words — < 1%

66 www.fsi92.weebly.com

Internet

17 words — < 1%

67 literaturaislame.com

Internet

16 words — < 1%

68 bibliografija.nsk.hr

Internet

15 words — < 1%

69 pdfcoffee.com

15 words — < 1%

70 www.mpin.gov.me
Internet

15 words — < 1%

71 rastko.rs
Internet

14 words — < 1%

72 eliber.me
Internet

13 words — < 1%

73 ebin.pub
Internet

12 words — < 1%

74 fdocuments.net
Internet

12 words — < 1%

75 maticacrnogorska.me
Internet

12 words — < 1%

76 scindeks.ceon.rs
Internet

12 words — < 1%

77 cbcg.me
Internet

11 words — < 1%

78 centarzakulturuberane.com
Internet

11 words — < 1%

79 dais.sanu.ac.rs
Internet

11 words — < 1%

80 docplayer.com.br
Internet

11 words — < 1%

81 issuu.com

Internet

11 words — < 1%

82 repozitorij.ffzg.unizg.hr
Internet

11 words — < 1%

83 riznicasrpska.net
Internet

11 words — < 1%

84 tr-ex.me
Internet

11 words — < 1%

85 web.archive.org
Internet

11 words — < 1%

86 www.doktori.hu
Internet

11 words — < 1%

87 www.fms-tivat.me
Internet

11 words — < 1%

88 www.muzejzena.me
Internet

11 words — < 1%

89 zuns.me
Internet

11 words — < 1%

90 Dekic, Borislav. "Problemi Nastave Geografije u skolama Nacionalnih Manjina u Hrvatskom Podunavlju", University of Novi Sad (Serbia), 2021
ProQuest

10 words — < 1%

91 Sonja Vujović, Tanja Vujović. "Gender gap as an obstacle to the development of women's entrepreneurship in Montenegro", Bizinfo Blace, 2022
Crossref

10 words — < 1%

92	docplayer.es Internet	10 words — < 1%
93	ia601706.us.archive.org Internet	10 words — < 1%
94	jee.ucg.ac.me Internet	10 words — < 1%
95	ru.scribd.com Internet	10 words — < 1%
96	summit.sfu.ca Internet	10 words — < 1%
97	theta.ffzg.hr Internet	10 words — < 1%
98	www.bertrand.pt Internet	10 words — < 1%
99	www.cdsee.org Internet	10 words — < 1%
100	www.cme.rs Internet	10 words — < 1%
101	www.euractiv.rs Internet	10 words — < 1%
102	www.milanmpopovic.info Internet	10 words — < 1%
103	www.privrednakomora.me Internet	10 words — < 1%

104

Internet

10 words — < 1%

105

www.zinecanima.cg.yu
Internet

10 words — < 1%

EXCLUDE QUOTESON

EXCLUDE SOURCESOFF

EXCLUDE BIBLIOGRAPHYON

EXCLUDE MATCHES< 10 WORDS